



МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

Факультет історії, політології і міжнародних відносин

Кафедра політичних наук

ДИПЛОМНА РОБОТА

на тему: **«БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІР МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В
УКРАЇНІ»**

Студентки 4 курсу, групи ПНБ-42

спеціальності 052 Політологія

ОП «Політологія. Національна безпека»

Салюк Тетяни Андріївни

Науковий керівник:

к. політ. н., доц. Климончук В. Й.

Рецензент: к. політ. н. доц.

Доцяк Ігор Іванович

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІГРАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	6
1.1. Сутність та класифікація міграційних процесів у політичній науці	6
1.2. Місце міграційної політики в системі національної безпеки держави	12
1.3. Нормативно-правова база регулювання міграційних процесів в Україні	17
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ	23
2.1. Зовнішня вимушена міграція: масштаби, динаміка та вплив на демографічну безпеку	23
2.2. Внутрішньо переміщені особи як фактор соціально-політичної стабільності регіонів.....	30
2.3. «Відтік мізків» та втрата людського капіталу як загрози економічній безпеці	36
РОЗДІЛ 3. ВИКЛИКИ ДЛЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ТА НАПРЯМИ МІНІМІЗАЦІЇ РИЗИКІВ	41
3.1. Реінтеграція мігрантів і збереження національної ідентичності	41
3.2. Удосконалення інституційного механізму управління міграційними процесами	45
3.3. Стратегічні напрями повернення українців та відновлення людського потенціалу	51
ВИСНОВКИ	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	61
ДОДАТКИ	67

ВСТУП

Актуальність теми: Міграція в Україні сьогодні вже не є лише соціальним або демографічним явищем. Після 2014 року, а особливо після початку повномасштабного вторгнення у 2022 році, вона стала питанням безпеки у дуже практичному значенні: хто залишається у громадах, хто працює в критичних сферах, скільки дітей навчається в школах, чи повертаються люди після виїзду і чи відчують вони зв'язок із домом.

Для країни небезпечним є не сам факт переміщення населення, виникає ряд інших проблем. Справа в тому, що люди завжди рухалися у пошуках роботи, освіти, безпеки або кращих умов життя, але труднощі виникають тоді, коли переміщення

стає масовим, вимушеним і тривалим й держава не встигає створити зрозумілі правила підтримки та повернення. В умовах українського сьогодення це означає одночасну роботу з внутрішньо переміщеними особами, біженцями за кордоном, трудовими мігрантами, студентами, дітьми та фахівцями, які потрібні для відбудови країни згодом.

На даний момент міграція напряму впливає на демографічну, економічну, соціальну, гуманітарну та інформаційну безпеку. Наприклад, довготривале перебування мільйонів українців за межами держави зменшує чисельність населення працездатного віку, може посилювати дисбаланс на ринку праці та ускладнювати планування освіти, медицини, житлової політики. Водночас українці за кордоном залишаються важливим ресурсом: вони підтримують свої сім'ї, формують позитивний імідж держави, беруть участь у громадських ініціативах, можуть стати частиною майбутнього відновлення і фактично є «візитною картою України».

Окремої уваги потребує те, що наслідки міграції не завжди проявляються відразу. Частина з них стане помітнішою вже у процесі відбудови: у дефіциті працівників, навантаженні на освітні заклади й медицину, нестачі фахівців для критичної інфраструктури. За оцінкою, оприлюдненою Reuters із посиланням на Світовий банк, ООН, Європейську Комісію та уряд України, потреби держави у відновленні та реконструкції за підсумками 2025 року сягнули майже 588 млрд дол. США [25]. Ці цифри свідчать, що людський капітал стає таким самим стратегічним ресурсом, як інфраструктура чи фінансування. Без повернення частини населення, без інтеграції внутрішньо переміщених осіб та без залучення українців які перебувають за кордоном - відбудова може просуватися значно повільніше.

Не менш важливим є продовження механізму тимчасового захисту для українців у Європейському Союзі до березня 2027 року [27]. З одного боку, це дає людям правову стабільність, доступ до роботи та соціальних послуг. З іншого боку, для України це означає, що частина громадян буде ще довше інтегруватися у приймаючі країни, а тому політика повернення мала б бути не декларативною, а

конкретною: житло, робота, освітні заклади для дітей, безпечне середовище, сервісна держава і відчуття перспективи.

Окрема складність полягає у роботі зі статистикою. Різні інституції рахують не завжди одне й те саме: одні подають кількість осіб під тимчасовим захистом, інші - перетини кордону, фактичне місце перебування, внутрішнє переміщення або наміри щодо повернення. Тому дані у сфері міграції потребують обережного тлумачення. Наприклад, кількість українців під тимчасовим захистом у ЄС не дорівнює загальній кількості громадян України за кордоном, адже частина людей перебуває поза межами ЄС, частина вже повернулася, а частина могла змінити правовий статус. Eurostat прямо вказує, що національні процедури реєстрації та зняття з обліку відрізняються, тому дані можуть переглядатися [28].

У цій роботі така інформація використовується не як абсолютно завершена картина, а як орієнтир для аналізу тенденцій. Для політологічного дослідження це суттєво: важливо не лише показати масштаб переміщення, а й зрозуміти, як воно впливає на державну політику, довіру до інституцій, соціальну згуртованість і майбутню спроможність України до відновлення.

Дана проблема вже досить добре представлена у науковій літературі. Теоретичні підходи до міграції розглядали Е. Равенстайн, Е. Лі, Д. Массей, С. Кастлз, Г. де Гаас та інші дослідники [37-41]. У межах безпекових студій важливими є праці Б. Бузана, О. Вевера, М. Вайнера, Ф. Адамсон, Ж. Гюйсманса та П. Бурбо [42-47]. Український контекст досліджували О. Малиновська, Е. Лібанова, О. Позняк, В. Горбулін, О. Резнікова та інші автори [55-60].

Об'єктом дослідження є міграційні процеси в Україні в умовах воєнних і політичних змін.

Предметом дослідження є вплив зовнішньої та внутрішньої міграції на складові національної безпеки України.

Мета роботи полягає у з'ясуванні того, як міграційні процеси впливають на національну безпеку України, які ризики вони створюють і які напрями державної політики можуть зменшити ці ризики.

Для досягнення ефективного результату поставлено такі завдання: розкрити зміст поняття міграції та її основні класифікації; визначити місце міграційної політики у системі національної безпеки; проаналізувати українську нормативноправову базу; охарактеризувати зовнішню вимушену міграцію та внутрішнє переміщення населення; оцінити ризики втрати людського капіталу; запропонувати напрями удосконалення державної політики щодо повернення, інтеграції та підтримки громадян.

Методологічною основою дослідження стали системний, інституційний, порівняльний, історичний та структурно-функціональний підходи. Системний підхід дає змогу розглядати міграцію не як набір окремих фактів, а як частину ширшої безпекової ситуації. Інституційний підхід допомагає проаналізувати роль органів влади, міжнародних організацій і місцевих громад.

Структура роботи побудована відповідно до мети та поставлених завдань. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІГРАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Сутність та класифікація міграційних процесів у політичній науці

У аналізі міграція розглядається не як випадковий рух населення, а як процес, який змінює можливості держави виконувати свої функції. Коли з певної території виїжджає багато людей, там зменшується кількість працівників, учнів, платників податків і споживачів послуг. Коли ж інша громада приймає багато переселенців, вона потребує додаткових місць у школах, лікарнях, соціальних працівниках і транспорті та всіх схожих центрів надання послуг для регулювання нормального ритму життя. Такі речі здаються побутовими, але саме з них складається реальна стійкість держави.

Для такої теми значення має поділ між короткочасною мобільністю і довготривалим від'їздом. Якщо людина виїхала на кілька місяців і підтримує роботу, житло та соціальні зв'язки в Україні, наслідки для держави не є відразу негативними. Якщо ж сім'я перевозить дітей, продає майно, оформлює документи в іншій країні і планує залишатися надовго, наслідки вже зовсім інші. Тому при аналізі міграції недостатньо рахувати лише перетини кордону: треба враховувати тривалість перебування, сімейні рішення, освіту дітей, житло, роботу і готовність підтримувати зв'язок з Україною.

Окремої уваги потребує маятникова або циркулярна міграція. Не всім розуміють, що існує реальна різниця між цими двома типами, проте вона може бути не загрозою, а способом підтримки країни. Хтось може працювати за кордоном, але регулярно повертатися, інвестувати в розвиток домашнього життя, підтримувати громаду, відкривати бізнес або передавати професійні контакти. Проблема починається тоді, коли ця циркуляція переривається, а зв'язок із країною походження слабшає. У такій ситуації українська політика має не лише заохочувати повернення, а й підтримувати різні форми зв'язку з громадянами за кордоном.

Вимушена міграція має ще одну особливість: вона часто відбувається без попереднього плану. Йдеться про те, що людина може не мати повного пакета документів, достатньо коштів, інформації про приймаючу громаду або можливості обрати місце проживання. Через це перші рішення після переїзду не завжди є раціональними, навпаки досить спонтанними, а держава має швидко надавати інформацію, юридичну допомогу, соціальну підтримку і доступ до базових послуг.

Отже, класифікація міграції потрібна не для формального опису, а для правильного вибору політичних інструментів. Для біженців за кордоном потрібна консульська і культурна підтримка, для ВПО - житло та інтеграція у громади, для трудових мігрантів - захист прав і стимули повернення, для студентів - освітні зв'язки з Україною. Без такого поділу політика стає занадто загальною і в більшості випадків просто втрачає ефективність і відповідно до цього й довіру громадян.

Для української ситуації корисно також застосовувати поняття міграційної траєкторії. Воно дає можливість бачити не тільки кінцевий пункт переїзду, а весь шлях людини або родини. В умовах війни цей шлях часто складається з кількох етапів: евакуація в межах області, переїзд до іншого регіону України, подальший виїзд за кордон або, навпаки, повернення до України після стабілізації ситуації. Такий рух рідко буває прямим і остаточним, бо рішення залежать від безпеки, роботи, житла, стану здоров'я родичів і навчання дітей.

Такий підхід може зрозуміліше пояснювати, чому частина учасників таких рухів не може швидко визначитися з поверненням. Людина може залишатися громадянином України, підтримувати сім'ю та державу, але водночас поступово входить у соціальне середовище іншої країни і приймати її за свій дім. Для державної політики це означає, що недостатньо просто закликати людей повернутися. Потрібно розуміти, на якому етапі перебуває мігрант, які бар'єри для нього найсильніші і які інструменти можуть зберегти його зв'язок з Україною.

Після цього варто звернутися до самого поняття «міграція» та до того, як його пояснюють дослідники. У найпростішому розумінні воно означає переміщення людей через адміністративні, державні або умовні соціальні межі. Але для політичної науки такого визначення недостатньо, бо важливо розуміти не тільки факт переїзду, а й його причини, тривалість, правовий статус людей, наслідки для держави походження і приймаючого суспільства. Саме тому в сучасних дослідженнях міграцію інтерпретують як процес, який одночасно має демографічний, економічний, політичний, культурний і безпековий виміри.

Класичні підходи до міграційних процесів починалися з пояснення руху населення економічними мотивами. У своїх роботах Е. Равенстайн ще у XIX ст. звертав увагу на зв'язок між міграцією, відстанню, розвитком міст і можливостями працевлаштування [37]. Пізніше Е. Лі запропонував модель «виштовхувальних» і «притягувальних» чинників. Згідно з його підходом, рішення про переїзд залежить від умов у місці походження, умов у місці призначення, перешкод між ними та особистих характеристик людини [38]. Для українців ця модель добре пояснює

трудове переміщення мирного часу, але не повністю охоплює ситуацію війни, коли ключовим мотивом стає фізична безпека.

Важливо розуміти, що поняття міграційних процесів є надзвичайно широким і не зупиняється тільки на одному «загальному» типі. Зазвичай вирізняють два основні види міграції: добровільна та вимушена. Добровільна часто пов'язана з роботою, навчанням, сімейними обставинами або бажанням змінити якість життя. Особливо актуальною така тенденція стала помітною останнє десятиліття серед молоді й це стосується не тільки України. Для студентів відкривається незлічена кількість нових можливостей таких як Erasmus +, Work and Travel та схожі навчальні й розвиваючі програми, які фінансуються різними структурами та організаціями. Таким чином вони активно користуються перевагами даних обмінів. Що стосується вимушеної міграції, вона виникає тоді, коли людина не може залишатися на попередньому місці через війну, окупацію, переслідування, стихійні лиха чи інші загрози. Український досвід після 2022 року показує, що межа між цими видами іноді нечітка: хтось був змушений покинути дім через небезпеку, проте згодом залишилися за кордоном через роботу, навчання, сім'ю або втрату рідного житла.

На цьому диференціація міграційних процесів не закінчується. Їх також виділяють за напрямом переміщення: на внутрішню та зовнішню. Коли йдеться про внутрішню, вона відбувається в межах однієї держави, в той час як зовнішня передбачає перетин державного кордону. Для України обидва типи сьогодні тісно пов'язані. Наприклад, родина з прифронтової області може спочатку переїхати до більш безпечного регіону, а пізніше частина сім'ї виїде до інших країн, ймовірно Польщі, Німеччини або Чехії.

За тривалістю міграція може бути тимчасовою, сезонною, довгостроковою або постійною. До початку повномасштабного вторгнення досить часто була сезонна трудова міграція до країн Європейського Союзу. Після 2022 року багато українців отримали тимчасовий захист у ЄС, проте тривалість воєнних дій на території України змінює характер згаданого статусу: тимчасове перебування може

переходити у значно довшу інтеграцію. Саме цей момент є одним із найбільш чутливих та ключових для національної безпеки.

За правовим статусом можна виділити трудових мігрантів, біженців, осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, внутрішньо переміщених осіб, студентів-мігрантів, репатріантів, іммігрантів та інші групи. Кожна з них має свої потреби та ризики. ВПО потребують житла, роботи, соціальних послуг і доступу до місцевого самоврядування. Біженці за кордоном потребують захисту у країні перебування, але для України не менш важливо зберегти з ними зв'язок.

Ще одна причина, чому міграційні процеси важливі для політичної науки, полягає у зміні відносин між громадянином і державою. Якщо людина тривалий час перебуває за кордоном, вона все одно може залишатися громадянкою України, брати участь у політичному житті, підтримувати армію, впливати на міжнародну громадську думку. Водночас її щоденне життя, освіта дітей і соціальні гарантії дедалі більше залежать від іншої держави.

У науковій літературі міграція також розглядається як частина глобальних нерівностей. Д. Массей та інші автори пояснювали міжнародну міграцію не лише рішеннями окремих людей, а й роботою ринків праці, мережами родичів, попитом на робочу силу у розвинених країнах і різницею в оплаті праці [39]. Для України це має значення, тому що уже зараз очевидним є факт, що навіть після завершення війни країна конкуруватиме за власних громадян з економіками, які можуть запропонувати вищу зарплату і стабільніші інституції та вигідніші умови життя й праці.

Таблиця 1.1 - Основні види міграційних процесів

Критерій	Види міграції	Значення для безпеки
Напрямок	внутрішня, зовнішня	визначає рівень відповідальності держави та потребу у міжнародній співпраці
Причина	добровільна, вимушена	вказує на характер ризиківі потребу в захисті

Тривалість	короткострокова, довгострокова, постійна	допомагає планувати житло, ринок праці, освіту
Правовий статус	ВПО, біженці, трудова мігранти, студенти	визначає набір прав і державних послуг

Таблиця 1.2 - Типові міграційні траєкторії в умовах війни

Тип траєкторії	Коротка характеристика	Можливий безпековий наслідок
Короткочасна евакуація	виїзд на кілька тижнів або місяців без розриву зв'язків з домом	потреба у швидкій гуманітарній підтримці
Остаточна еміграція	перенесення сімейного, освітнього й професійного життя за кордон	довгострокова демографічна та кадрова втрата
Повторне переміщення	кілька переїздів усередині України або між Україною та іншими країнами	складність обліку й планування послуг
Тривале перебування за кордоном	навчання дітей, робота, оренда житла, адаптація родини	ризик поступового неповернення
Циркулярна міграція	регулярні поїздки між Україною та країною перебування	збереження контактів, переказів і професійних зв'язків

Для України це означає, що міграційна політика має працювати не тільки з наслідками виїзду, а й із майбутніми намірами людей. Підтримка зв'язку, шкільна освіта, консульські послуги, можливість дистанційної участі у професійних проєктах і зрозумілі програми повернення можуть впливати на рішення громадян не менше, ніж разові фінансові стимули.

У науковому та практичному плані міграцію варто розглядати як процес, який має кілька фаз. Спочатку може бути шокове переміщення, коли головним завданням є фізичне виживання. Далі настає фаза адаптації: пошук житла, школи, роботи, документів, соціальних контактів. Після цього людина або родина переходить до фази вибору - залишатися, повертатися чи підтримувати два життєві

простори одночасно. Саме третя фаза є найбільш складною для державної політики, бо рішення вже не визначається лише страхом, а залежить від оцінки перспектив й можливостей які надає приймаюча країна.

Такий змішаний характер переміщення ускладнює політику. Особливо це загострює ситуацію коли держава бачить перед собою лише одну категорію. Наприклад: «біженці за кордоном», - різницю між сім'єю з малими дітьми, студентом, медичною працівницею, підприємцем або пенсіонером часто може бути не помітна або просто не береться до уваги. Для кожної з цих груп бар'єри повернення будуть іншими. Для одних це безпека і житло, для інших - робота, визнання кваліфікації, навчання або догляд за родичами.

Окремим різновидом, який часто залишається поза аналізом, є змішана міграція. Вона виникає тоді, коли в одному потоці поєднуються люди з різним статусом і мотивами: хтось виїжджає через безпосередню небезпеку, хтось - через втрату роботи, хтось - через бажання продовжити навчання або забезпечити дітям стабільніше середовище. Для України після 2022 року це особливо помітно. Частина громадян формально має тимчасовий захист, але фактично поводить себе як трудові мігранти; інші виїхали через війну, проте продовжують працювати на українські компанії дистанційно.

Для безпекових заходів корисно розділяти не лише самі типи міграції, а й різні рівні їхнього впливу на державу. На індивідуальному рівні вона означає пошук безпеки, роботи, освіти, нових можливостей чи просто кращого життя. На рівні громади вона змінює попит на житло, школи, медицину, транспорт і соціальні послуги. На рівні держави вона впливає на демографічну структуру, мобілізаційний потенціал, ринок праці, податкову базу та здатність планувати відновлення. Через це одна й та сама міграційна подія може мати різне значення залежно від того, з якої позиції її розглядати.

1.2. Місце міграційної політики в системі національної безпеки держави:

концептуальні підходи

У сфері національної безпеки міграційні процеси мають подвійний характер. Вони можуть послаблювати державу, якщо справа йде до втрати населення, фахівців і довіри. Водночас вони можуть і посилювати державу, якщо українці за кордоном залишаються активними. Цей подвійний характер важливо не втратити, тому що надто негативне трактування міграції часто відштовхує саме тих людей, яких країна хоче повернути або залучити до відбудови.

Крім цього міграційна політика пов'язана з довірою до інституцій. Якщо громадянин бачить, що держава здатна допомогти з документами, евакуацією, житлом, працевлаштуванням і освітою дітей, він більше схильний підтримувати зв'язок із нею. Якщо ж людина стикається лише з бюрократією, чергами і незрозумілими рішеннями, її лояльність слабшає. Тому якість державних сервісів є частиною безпекової політики.

Не менш важливою є й місцева безпека. Приймаючі громади внутрішньо переміщених осіб часто опиняються на першій лінії соціального навантаження, навіть якщо вони далеко від фронту. Саме на місцевому рівні вирішується, чи вистачить місць у садочку, чи буде доступна сімейна медицина, чи знайдеться робота, чи не виникне конфлікт між переселенцями і місцевими мешканцями. Тому національна безпека у міграційній сфері починається з дуже конкретних рішень ще на таких початкових етапах.

Ще один вимір - інформаційна безпека. Російська пропаганда часто намагається використати міграцію для розколу: протиставити тих, хто виїхав, і тих, хто залишився; переселенців і місцевих; українців за кордоном і громадян в Україні. Якщо держава не пояснює свою політику відкрито, такі маніпуляції легше поширюються. Тому чесна комунікація про міграцію є не менш важливою, ніж соціальні виплати.

Отже, міграційна політика має бути частиною безпекової стратегії, але без надмірного тиску на людей. Її мета - не контролювати громадян, а створювати такі

умови, за яких вони зберігатимуть зв'язок з Україною, бачитимуть можливість повернення і відчуватимуть, що держава не залишає їх сам на сам із проблемами.

Національна безпека традиційно пов'язується з обороною, територіальною цілісністю, захистом кордонів і роботою силових інституцій. Однак сучасне розуміння безпеки є ширшим за суто військовий вимір. Б. Бузан розглядав її через кілька секторів: військовий, політичний, економічний, соціетальний та екологічний [42]. Міграційні процеси здатні впливати майже на кожен із них, тому їх складно розглядати тільки як питання соціальної політики або демографії.

У межах Копенгагенської школи безпека розуміється як процес, у якому певне явище починають сприймати як загрозу існуванню політичної спільноти [43]. Міграція часто стає таким питанням, найчастіше коли вона стає масовою або погано керованою.

Однак надмірне ототожнення міграції із загрозою може бути шкідливим. Якщо ВПО або українців за кордоном постійно представляти як проблему, це послаблює довіру і створює відчуття відчуження. У такому випадку держава ризикує втратити контакт саме з тими громадянами, яких прагне повернути та інтегрувати в повсякденне життя в умовах відбудови.

Більш збалансованим є підхід людської безпеки. Він дозволяє розглядати міграційну політику не лише як контроль за переміщенням населення, а як захист людини, сім'ї та громади. У практичному сенсі це означає доступ до житла, документів, освіти, медицини, роботи, правової допомоги й зрозумілих державних сервісів. Якщо громадянин відчуває, що держава не залишає його наодинці з проблемами, він з більшою ймовірністю зберігає лояльність і готовність пов'язувати майбутнє саме з рідною країною.

Така політика в системі національної безпеки має виконувати щонайменше три функції. Перша – захисна, а саме: держава повинна забезпечити безпеку людей, які були змушені виїхати або переміститися всередині країни. Друга – стабілізаційна, що означає: потрібно зменшувати напруження у громадах, підтримувати ринок

праці, освіти, медицину і житлові програми. Третя - стратегічна: необхідно думати про повернення, людський капітал і довгострокову демографічну стійкість.

М. Вайнер одним із перших системно пов'язав міжнародну міграцію з безпекою держави, наголошуючи, що переміщення населення може впливати на стабільність як країни походження, так і країни прийому [44]. Для України це добре видно у відносинах з Європейським Союзом. Масовий виїзд українців не став для ЄС кризою у класичному сенсі, бо механізм тимчасового захисту дав правову рамку та допоміг швидко навести лад у цій ситуації на адміністративному рівні.

Ф. Адамсон звертала увагу на те, що міграція може бути ресурсом держави, якщо діаспора допомагає фінансово, інформаційно або політично [45]. Українська діаспора і нові хвилі вимушених мігрантів після 2022 року підтверджують це. Вони організовують волонтерські збори, адвокаційні кампанії, культурні події, допомагають пораненим, сприяють контактам між громадами та містами-побратимами. У багатьох європейських містах з'явилися українські центри або ініціативи взаємодопомоги. Вони не лише підтримують переселенців, а й знайомлять місцеве населення з українською культурою, традиціями та реальним контекстом війни. Такий досвід показує, що міграція може створювати не тільки втрати, а й нові канали міжнародної солідарності.

Соціетальна безпека пов'язана із збереженням ідентичності, мови, освіти, пам'яті та довіри всередині суспільства. В той час коли українські школярі кілька років навчаються у школах інших держав, це є зрозумілим і часто необхідним рішенням для сім'ї. Проте в таких ситуаціях постає завдання не втратити їхній зв'язок з рідною мовою, історією, культурою.

Демографічна безпека є одним із найуразливіших напрямів. Україна і до повномасштабної війни мала проблеми зі старінням населення, низькою народжуваністю та трудовою міграцією. Війна посилила ці процеси, бо територію покинули багато жінок і дітей, а частина чоловіків мобілізована або працює у критичних секторах. Демографічна стратегія до 2040 року прямо визнає потребу створення умов для повернення громадян і збереження людського потенціалу [13].

Тому є реальна потреба, щоб безпековий підхід не перетворювався на стигматизацію людей, які виїхали. Українці за кордоном часто опинилися там не з власного вибору, а через загрозу життю сім'ї та близьким, зруйноване житло або окупацію. Тому державна комунікація має бути обережною: не звинувачувати, а пояснювати можливості повернення, участі, дистанційної праці, інвестування, навчання та налагодження ритму життя.

Таблиця 1.3 - Вплив міграції на складові національної безпеки

Складова безпеки	Можливий ризик	Можливий ресурс
Демографічна	скорочення населення, старіння, виїзд дітей	повернення сімей, залучення діаспори
Економічна	дефіцит кадрів, менша податкова база	перекази, досвід, інвестиції
Соціальна	навантаження на громади, житлова проблема	оновлення громад, підприємництво ВПО
Гуманітарна	втрата мовного та культурного зв'язку	поширення української культури за кордоном

Таблиця 1.4 - Зв'язок міграційних процесів зі сферами національної безпеки

Сфера безпеки	Як проявляється міграційний вплив	Приклад для України
Прикордонна	контроль переміщень, евакуація, повернення громадян	робота пунктів пропуску під час масового виїзду 2022 р.
Економічна	дефіцит кадрів, перекази, втрата підприємців	нестача фахівців для відбудови
Соціальна	навантаження на громади та соціальні послуги	інтеграція ВПО у західних і центральних областях
Інформаційна	маніпуляції щодо біженців і переселенців	спроби протиставити тих, хто виїхав, і тих, хто залишився

Гуманітарна	мова, освіта, ідентичність дітей за кордоном	потреба в українських освітніх програмах для дітей мігрантів
-------------	--	--

Водночас надмірне зведення міграції до контролю кордону звужує проблему. Безпека не обмежується тим, хто перетнув державний кордон і на яких підставах. Вона включає також питання: чи зберігає людина зв'язок із державою, чи має доступ до документів, чи може повернутися без бюрократичних перешкод, чи не стає об'єктом експлуатації або дезінформації. У цьому сенсі прикордонна безпека має поєднувати контроль і сервісну підтримку громадян.

Однак дані рухи також пов'язані з прикордонною безпекою. Для України це питання має особливий зміст, адже кордон у період війни виконує не тільки адміністративну, а й оборонну, гуманітарну та контрольну функції. Через пункти пропуску проходять евакуаційні потоки, гуманітарна допомога, повернення громадян, переміщення дітей й студентів, а також ризикові спроби незаконного перетину. Саме ці елементи є причиною чому міграційна політика не може бути відокремлена від прикордонного управління.

1.3. Нормативно-правова база регулювання міграційних процесів в Україні

Українське законодавство у сфері міграції формувалося поступово і часто реагувало на вже наявні виклики. Після 2014 року головним питанням стали права ВПО, після 2022 року - масовість переміщення, евакуація, соціальна підтримка, виїзд за кордон і повернення. Це демонструє, що міграційна політика не може бути раз і назавжди завершеною: вона повинна оновлюватися відповідно до ситуації.

Важливо, що законодавство про ВПО закріплює права людини, але на практиці багато залежить від реалізації на місцях. Довідка ВПО сама по собі не вирішує питання житла, роботи та схожих питань. Внаслідок цього правові норми мають супроводжуватися фінансовими програмами, зрозумілими адміністративними процедурами і відповідальністю органів влади за результат.

Нормативна база щодо українців за кордоном є трішки складнішою, бо в даному випадку вони залежать також від правил держав які їх приймають. Тимчасовий захист у ЄС дав їм доступ до базових прав, але питання повернення вже лежить у площині нашої політики. Уряд має не тільки чекати, коли люди повернуться, а й підтримувати їх через консульства, цифрові сервіси, освітні програми, комунікацію і схожі сервіси.

Проблемою залишається узгодження стратегій, яких наразі є досить багато. Серед них - міграційна стратегія, стратегія щодо переміщених осіб, демографічна стратегія, плани відбудови та політика зайнятості. Ці елементи мають працювати разом. Якщо кожен документ існуватиме окремо, виникатиме ризик дублювання або прогалин. Наприклад, можна розробити програму повернення, але не передбачити місць у школах або житла у громадах, куди люди мають повернутися. Така неузгодженість може мати практичні наслідки: людина формально матиме право на повернення або допомогу, але не зможе швидко скористатися ним через брак житла, місць у школах, університетах чи роботи.

Отже, оновлення нормативно-правової бази має бути не поверхневим, а змістовним та продуманим. Україні потрібна нова рамка міграційної політики після повномасштабного вторгнення у 2022 р., яка врахує досвід війни, довготривале перебування громадян за кордоном, інтеграцію внутрішньо переміщених осіб, демографічні ризики та необхідність повоєнної відбудови.

На даний момент правове регулювання міграції в Україні складається з кількох груп документів: Конституції України, законів, указів Президента, постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів. Також не менш важливим елементом є міжнародні стандарти і документи ЄС, які впливають на українців за кордоном. Головною базою серед згаданих регуляторів є Конституція України, яка гарантує права і свободи людини, свободу пересування та захист громадян України [1].

Закон України «Про національну безпеку України» визначає засади державної політики у сфері національної безпеки та оборони [2]. Напряму він не зводиться до міграційної тематики, проте створює рамку, у якій захист людини, суспільства і

держави трактується як взаємопов'язаний процес. Це важливо, бо ризики які стосуються таких рухів часто не мають військового вигляду, однак можуть послаблювати державу через демографічні втрати, соціальну напругу або кадровий дефіцит.

Окрему роль відіграє Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [3]. Він визначає поняття ВПО, порядок обліку, основні права і гарантії. Після 2014 року цей закон став одним із ключових інструментів реагування на внутрішнє переміщення, а після 2022 року його значення ще більше зросло.

Закон «Про зовнішню трудову міграцію» визначає права трудових мігрантів та загальні засади державної політики у цій сфері [7]. До повномасштабного вторгнення він більше стосувався економічної міграції, але зараз питання працевлаштування українців за кордоном набуло нового значення. Частина людей виїхала через небезпеку, але вже довгий час працює у країнах перебування.

Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року була схвалена у 2017 році [11]. Вона заклала важливі напрями: управління міграцією, інтеграцію іноземців, протидію нелегальній міграції, захист прав громадян України за кордоном. Проте стратегія розроблялася ще до періоду нападу росії, тому частина її положень потребує значного оновлення.

Окремого значення набуває правовий режим тимчасового захисту в Європейському Союзі. Формально це не український нормативно-правовий акт, однак він безпосередньо впливає на ситуацію. Завдяки цьому механізму мільйони громадян України отримали право на проживання, працю, медичну допомогу, соціальні послуги та освіту у державах ЄС. Для людей це стало можливістю стабілізувати життя після вимушеного виїзду, а для України - фактором, який одночасно захищає громадян і посилює ризик їхньої тривалішої й активнішої інтеграції за кордоном.

У червні 2025 року Рада ЄС підтримала продовження тимчасового захисту для українців до 4 березня 2027 року [27]. Це рішення дає людям правову визначеність,

але для України воно означає потребу готувати кілька варіантів політики: добровільне повернення, часткове повернення родин, перехід окремих громадян на інші правові статуси в ЄС або збереження постійного зв'язку з тими, хто не зможе повернутися негайно. Отже, українська міграційна політика має координуватися не лише всередині держави, а й з політикою ЄС та держав, де перебуває найбільше українців.

Цю логіку частково продовжує план заходів з реалізації Стратегії демографічного розвитку України на 2024-2027 роки. У ньому передбачено кроки щодо супроводу повернення громадян, створення цифрових інструментів для українців за кордоном, а також підготовку навчальних матеріалів для дітей, які перебувають поза межами України [29]. Такі положення показують, що міграційна політика поступово виходить за межі традиційного обліку населення і набуває значення політики збереження людського потенціалу.

Стратегія державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року визначає підходи до інтеграції ВПО, підтримки приймаючих громад і пошуку довгострокових рішень [12]. Її цінність у тому, що вона відходить від короткострокової логіки «надати допомогу» і переходить до питання житла, зайнятості, доступу до послуг та участі ВПО у житті громад.

Стратегія демографічного розвитку України до 2040 року стала важливим документом, бо вона прямо поєднує демографічні втрати, міграцію, народжуваність, тривалість життя, повернення громадян і людський капітал [13]. У ній міграція розглядається не лише як статистична проблема, а як чинник майбутнього розвитку.

Проблемою української нормативної бази є не відсутність документів, а їхня розпорошеність. Міграційні питання стосуються Державної міграційної служби, Міністерства соціальної політики, Міністерства закордонних справ, Міністерства економіки, Міністерства освіти і науки, місцевих адміністрацій і громад. Без узгодження між ними навіть добрі правові норми можуть працювати повільно.

Отже, нормативно-правове регулювання міграційних процесів повинно рухатися у двох напрямках. Перший - це оновлення стратегічних документів з урахуванням тривалості війни, повернення громадян і потреб відбудови. Другий - це практичне узгодження законів, державних програм, цифрових сервісів і рішень місцевих громад. Без цього навіть правильні стратегічні формулювання можуть залишитися на рівні декларацій.

У цьому контексті цифрові інструменти мають бути не засобом контролю, а каналом взаємодії. Людина повинна розуміти, що заповнення анкети або реєстрація на платформі повернення дає їй практичну користь: доступ до вакансій, консультації, інформації про житло, школу, медичні послуги чи компенсації. Лише тоді цифрові рішення будуть сприйматися як сервіс, а не як додатковий бюрократичний бар'єр.

Нормативно-правова база України має також враховувати захист персональних даних. У сфері міграції держава працює з дуже надзвичайно важливою інформацією: місце перебування людей, склад сім'ї, статус житла, соціальні виплати, наміри повернення, професія, стан дітей. Такі дані потрібні для планування політики, але їхнє використання має бути прозорим. Якщо громадяни за кордоном або ВПО відчуватимуть, що інформація збирається без зрозумілої мети, це може зменшити довіру до державних сервісів.

Українська ситуація відрізняється від класичних міграційних криз у ЄС. Громадяни не є для Європейського Союзу звичайною групою шукачів притулку, оскільки більшість із них отримала тимчасовий захист у спрощеному порядку. Проте з часом перед європейськими державами постає питання переходу від надзвичайного реагування до довгострокової інтеграції. Для України це означає, що політика повернення має узгоджуватися з тими рішеннями, які прийматимуть країни перебування.

Європейський Союз у 2024 році завершив погодження нового Пакту про міграцію та притулок, який передбачає спільні правила управління міграційними потоками, відповідальність держав-членів і механізми солідарності [61]. Для

України цей документ важливий не прямо, а опосередковано. Він показує, що навіть для ЄС міграція вже давно не є лише гуманітарною темою. Це питання адміністративної спроможності, прикордонного управління, розподілу відповідальності між державами і довіри громадян до інституцій.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ В УМОВАХ

ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ (2014-2026 рр.)

2.1. Зовнішня вимушена міграція: масштаби, динаміка та вплив на демографічну безпеку

Після перших хвиль виїзду частина українців почала повертатися, але цей процес був нерівномірним. Люди поверталися переважно тоді, коли їхні населені пункти ставали безпечнішими, з'являлася робота або потрібно було доглядати родичів. Водночас нові обстріли, руйнування енергетичної інфраструктури і невизначеність змушували інших знову виїжджати. Тому зовнішня міграція має хвилеподібний характер, і це ускладнює планування.

Важливим чинником є становище дітей. Якщо дитина кілька років ходить до школи у країні перебування, вивчає мову, має друзів і планує вступ до місцевого університету, родині важче ухвалити рішення про повернення. Це не означає втрату дитини для України, але означає, що державі слід пропонувати гнучкі освітні зв'язки: українські предмети, дистанційні курси, культурні програми, літні школи.

Для багатьох жінок, які виїхали з дітьми, питання повернення пов'язане з роботою і підтримкою догляду. Якщо в Україні немає стабільної зайнятості, дитячого садка або медичних послуг, повернення стає ризиком для всієї сім'ї. Тому політика повернення має враховувати не абстрактного мігранта, а конкретну родину з її щоденними потребами.

Не менш важливим є психологічний чинник. Частина людей виїхала у стані страху і втрати контролю над власним життям. Повернення для них може бути пов'язане не лише з радістю, а й з тривогою: чи не доведеться знову тікати, чи буде безпечно, чи не втрачено житло, чи прийме громада. Тому інформаційна підтримка і психологічні сервіси також мають значення.

Отже, зовнішня вимушена міграція вимагає не лише підрахунку кількості людей за кордоном. Потрібно розуміти їхні мотиви, вік, освіту, сімейний стан, професії, зв'язок з Україною і реальні бар'єри для повернення. Без цього державна політика ризикує бути занадто загальною і не потрапляти у потреби людей.

Зовнішня вимушена міграція українців стала одним із наймасштабніших наслідків російської агресії. Після 2014 року вже існували потоки переселенців і трудових мігрантів, але після 24 лютого 2022 року ситуація змінилася надто серйозно. Виїзд за кордон став не індивідуальним планом, а часто способом врятувати себе, своїх близьких, старших родичів від обстрілів, окупації та гуманітарної кризи.

Перший період масового виїзду був дуже швидким і хаотичним. Люди перетинали кордон з мінімумом речей, не знаючи, на який час залишають домівку. Основними країнами прийому стали Польща, Німеччина, Чехія, Румунія, Словаччина, країни Балтії та інші держави ЄС. Завдяки тимчасовому захисту українці отримали базову правову визначеність.

Актуальні дані Eurostat дають змогу точніше побачити демографічний профіль цієї міграції. Станом на 31 березня 2026 року у країнах ЄС під тимчасовим захистом перебували 4,33 млн осіб, які виїхали з України внаслідок російської агресії [28]. Найбільше таких осіб було у Німеччині, Польщі та Чехії. Саме ці держави фактично стали головними центрами тривалого їх перебування у Європі.

Для України особливо чутливим є склад цієї групи. За даними Eurostat, неповнолітні становили майже третину осіб під захистом, а дорослі жінки - понад дві п'ятих [28]. Це означає, що наслідки зовнішньої міграції не можна зводити лише до втрати робочої сили. Йдеться також про майбутню народжуваність, українську шкільну освіту, мовну соціалізацію дітей і довгостроковий зв'язок молодого покоління з Україною.

Таблиця 2.1 - Українці під тимчасовим захистом у ЄС станом на 31 березня 2026 року

Показник	Дані	Значення для України
Загальна кількість осіб під тимчасовим захистом	4,33 млн	масштаб довготривалого перебування українців за кордоном

захистом у ЄС		
Німеччина	1 274 955 осіб	найбільший центр перебування українців у ЄС
Польща	961 405 осіб	ключова сусідня держава для української міграції
Чехія	379 820 осіб	значна концентрація українців відносно населення країни
Неповнолітні	30,1%	ризик для української освіти, мови та демографічного майбутнього
Дорослі жінки	43,3%	вплив на сімейну структуру, народжуваність і ринок праці

Для демографічної безпеки України важливо не тільки те, скільки людей виїхало, а й те, хто саме виїхав. Серед біженців значну частку становлять жінки, діти та молодь. Це означає, що наслідки стосуються майбутньої народжуваності, шкільної мережі, вищої освіти, ринку праці та структури сімей.

За даними UNHCR, українська ситуація залишається однією з найбільших криз переміщення у Європі після Другої світової війни [17]. При цьому наміри щодо повернення не є стабільними. Вони залежать від безпеки, житла, роботи, освіти дітей, стану здоров'я родичів, наявності підтримки у країні перебування. Тому не можна просто припускати, що після завершення активної фази війни всі автоматично повернуться.

У 2025-2026 роках зовнішня міграція поступово набуває рис тривалого перебування. Частина українців уже вивчила мову країни перебування, знайшла роботу, орендувала житло, влаштувала дітей до школи. UNHCR у дослідженні інтеграції українців на ринку праці Європи зазначає, що значна частина українських біженців працює, але часто нижче рівня своєї кваліфікації [19].

Також відповідно до цих даних, 57% українських біженців у Європі були працевлаштовані, однак їхній рівень зайнятості залишався на 22 відсоткові пункти

нижчим, ніж у громадян приймаючих країн. Окремою проблемою є декваліфікація: близько 60% працювали нижче рівня своїх навичок [19]. Для України це має прямий безпековий вимір, бо йдеться не лише про фізичну відсутність фахівця в країні, а й про поступову втрату професійної практики.

Найбільш вразливими є професії, де потрібна постійна практика, підтвердження кваліфікації або знання національного законодавства. Лікар, учитель, інженер, юрист чи управлінець може знайти роботу за кордоном, але не завжди за спеціальністю. У короткостроковій перспективі це допомагає сім'ї фінансово, проте у довшій перспективі зменшує шанси на швидке повернення людини до професії в Україні, оскільки з часом вона здатна забувати це все, адаптовуючися до нового стилю та ритму життя. Отже політика повернення має включати не тільки вакансії, а й механізми професійної реактивації: курси, стажування, сертифікацію, визнання досвіду і підтримку повернення у критичні сфери.

Таблиця 2.2 - Ризики декваліфікації українських фахівців за кордоном

Сфера	Можлива проблема за кордоном	Наслідок для України
Медицина	складне підтвердження дипломів, мовний бар'єр	дефіцит лікарів, медсестер і реабілітологів
Освіта	робота не за спеціальністю або асистентські посади	нестача вчителів і слабший зв'язок дітей з українською школою
Інженерія та будівництво	перехід у низькокваліфіковану працю	повільніше відновлення інфраструктури
Право та управління	обмежена застосовність української кваліфікації	менше кадрів для публічного управління і реформ

Важливим прикладом є ситуація з українськими медиками, педагогами та інженерами. У країнах ЄС їхні дипломи не завжди визнаються швидко, тому люди можуть працювати у сфері обслуговування або на некваліфікованих роботах. Для приймаючої країни це закриває кадрові потреби, але для України це означає ризик професійної втрати.

Зовнішня міграція також має інформаційний вимір. Українці за кордоном стали важливими комунікаторами української позиції. Вони організують акції, пояснюють місцевим суспільствам наслідки російської агресії, борються з втомою від війни. Це не завжди видно у державній статистиці, але для міжнародної підтримки України така щоденна громадська дипломатія має значення.

Актуальний приклад 2025-2026 років показує, що зовнішня міграція поступово переходить із короткострокового вимушеного виїзду у триваліше проживання за кордоном. Продовження тимчасового захисту українців у ЄС до березня 2027 року дає людям стабільність, але для України це також означає потребу підтримувати зв'язок із громадянами, які вже інтегруються у ринки праці та освітні системи країн ЄС [27].

Таблиця 2.3 - Етапи зовнішньої вимушеної міграції українців

Період	Характеристика	Безпекове значення
2014-2021	переміщення з Криму та частини Донбасу, трудова міграція	формування першого досвіду роботи з вимушеним переміщенням
2022	масовий екстрений виїзд через повномасштабне вторгнення	гуманітарна криза та потреба у тимчасовому захисті
2023-2024	стабілізація перебування за кордоном, адаптація дітей і дорослих	ризик довшої інтеграції у приймаючі країни
2025-2026	перехід від тимчасовості до стратегічного вибору родин	потреба у політиці повернення та зв'язку з діаспорою

Таблиця 2.4 - Особливості перебування українців у ключових країнах ЄС

Країна перебування	Особливість української міграції	Що це означає для політики України
Польща	близькість кордону, родинні й трудові зв'язки, часті поїздки в Україну	підтримувати циркулярну мобільність і швидке повернення
Німеччина	ширший соціальний захист, мовні курси, довша інституційна адаптація	працювати з ризиком закріплення сімей у приймаючій країні

Чехія	висока концентрація українців відносно населення країни	використовувати професійні мережі та підтримувати зв'язок із громадами українців
Румунія і Словаччина	транзитна й прикордонна роль, частина українців рухається далі	розвивати консульську підтримку та облік потреб
Країни Балтії	політична солідарність з Україною і менші за масштабом громади	залучати діаспору до культурної дипломатії та адвокації

За таких умов політика повернення повинна починатися не після завершення війни, а вже під час перебування людей за кордоном. Йдеться про постійну комунікацію, консульські послуги, доступ до української освіти, підтримку професійних зв'язків, інформацію про програми житла та роботи. Якщо держава з'явиться у житті мігранта лише після війни з проханням повернутися, це може бути запізно.

Ще один аспект - вибір громадянства або довгострокового правового статусу в майбутньому. Тимчасовий захист не є постійним статусом, але тривале перебування може поступово вести до інших юридичних рішень: робочих дозволів, навчальних віз, довгострокового проживання або натуралізації у країні перебування. Це не означає, що люди автоматично відмовлятимуться від України. Проте державі варто розуміти, що юридичне закріплення в іншій країні зменшує імовірність швидкого повернення.

Зовнішня міграція впливає також на освітнє планування. Якщо значна частина дітей шкільного віку перебуває за кордоном, держава не може точно прогнозувати потребу в учителях, класах і освітній мережі після війни. Частина дітей може повернутися швидко, частина - після завершення навчального року, а частина залишиться до вступу у вищі навчальні заклади. Тому українська освіта має бути готовою до різних сценаріїв, зокрема до повернення дітей із різним рівнем знань української мови, історії та навчальних програм.

Для демографічної безпеки особливо чутливим є питання сімейної розділеності. Після 2022 року багато родин живуть у форматі, коли жінки з дітьми перебувають за кордоном, а чоловіки залишаються в Україні. Така модель може бути вимушеною і тимчасовою, але її тривалість впливає на сімейні рішення, народжуваність, психологічний стан дітей і готовність родини планувати майбутнє в Україні. Чим довше триває розділення, тим складніше буде відновлювати нормальний ритм сімейного життя.

Ці відмінності мають значення для України. Громадяни, які перебувають у Польщі, можуть легше підтримувати фізичний контакт з домівкою через коротшу відстань і розвинені транспортні зв'язки. Українці в Німеччині частіше проходять довшу інституційну інтеграцію, яка може поступово закріплювати їх у приймаючому суспільстві. У Чехії вони стали помітною частиною ринку праці та повсякденного життя, що створює і можливості, і ризики: з одного боку, вони отримують роботу, з іншого - можуть дедалі менше пов'язувати майбутнє з поверненням.

Окремо також треба враховувати різницю між країнами перебування українців. Польща, Німеччина і Чехія прийняли найбільше українців у абсолютних показниках, але їхні моделі інтеграції не однакові. Польща була першою безпечною країною для багатьох із них, тому значну роль відіграли близькість кордону, мовна спорідненість і вже наявні трудові та родинні зв'язки. Німеччина забезпечила ширший доступ до соціального захисту, мовних курсів і ринку праці, але адаптація там часто є повільнішою через бюрократичні процедури й вимоги до мови. Чехія, маючи менше населення, прийняла дуже високу кількість українців у розрахунку на тисячу мешканців [28].

2.2. Внутрішньо переміщені особи як фактор соціально-політичної стабільності регіонів

Внутрішнє переміщення має ще одну важливу рису, яка не була згадана вище:

воно змінює соціальну карту країни. Міста і селища, які раніше втрачали населення, можуть отримати нових мешканців, а великі міста - додаткове навантаження. Це впливає на транспорт, оренду житла, школи, медицину і ринок праці. Деякі громади змогли використати цей процес як можливість розвитку, інші зіткнулися з перевантаженням або навпаки - нестачею.

Проблема ВПО часто виглядає як гуманітарна, але у довшій перспективі вона стає питанням місцевого розвитку. Якщо переселенець відкрив бізнес, працює у школі, лікарні або на підприємстві, він уже не просто отримувач допомоги, а учасник економіки громади. Тому політика має переходити від коротких виплат до підтримки зайнятості, житла і включення у місцеве життя.

Питання реєстрації і доступу до послуг також важливе. Людина може фактично жити у громаді, але не мати там достатньої інформації про свої права, соціальні послуги, вакансії або можливість участі у громадських програмах. Місцева влада повинна комунікувати не тільки через офіційні сайти, а й через школи, центри надання адміністративних послуг, соціальні служби, громадські організації.

У деяких громадах виникає прихована конкуренція за ресурси. Наприклад, місцеві мешканці також можуть бути бідними, втратити роботу або потребувати житла, але бачити, що допомога спрямована насамперед переселенцям. Щоб уникнути напруження, програми мають пояснюватися відкрито, а частина інфраструктурних рішень повинна бути корисною для всієї громади.

Тому внаслідок цього стає помітним висновок, що інтеграція ВПО має бути не тимчасовим соціальним проектом, а частиною політики стійкості громад. Вона повинна поєднувати житло, роботу, освіту, медицину, психологічну допомогу, участь у місцевому самоврядуванні і протидію дезінформації.

Внутрішнє переміщення населення стало для України сумною реальністю ще з 2014 року, коли частина громадян була змушена залишити Крим і окремі райони Донецької та Луганської областей. Після 2022 року масштаби внутрішнього переміщення значно зросли, а географія стала значно ширшою та іншою. Люди

переїжджали з Харківської, Донецької, Луганської, Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Київської, Чернігівської та інших областей.

Своєю чергою ВПО впливають на приймаючі громади по-різному. З одного боку, вони збільшують навантаження на житловий фонд, школи, лікарні, соціальні служби та місцеві бюджети. З іншого боку, вони привозять із собою професійний досвід, підприємницьку активність, нові соціальні зв'язки і можуть оживляти місцеву економіку. Тому сприймати ВПО лише як «соціальний тягар» неправильно і небезпечно.

Найбільш гострою проблемою залишається все ж таки житло, навіть якщо так і не здається на перший погляд. Частина людей живе у родичів, орендує квартири, перебуває у місцях компактного проживання або змушена часто змінювати місце проживання. Нестабільне житло ускладнює працевлаштування, навчання дітей, лікування, соціальну інтеграцію. Якщо хтось не знає, де житиме через кілька місяців, йому важко планувати роботу або участь у житті громади.

Внутрішнє переміщення не завжди є одноразовим. Частина людей змушена переїжджати повторно: спочатку з окупованої або прифронтової території до відносно безпечнішого регіону, а потім ще раз - через брак житла, роботу, нові обстріли або високу вартість оренди. Через це їх не можна розглядати як стабільну групу з незмінним місцем проживання. Становище даних осіб часто залишається рухомим, а отже, місцева влада має планувати послуги з урахуванням можливих змін чисельності населення.

Для державного управління це створює проблему даних. Офіційна реєстрація не завжди відображає фактичне місце перебування людини: ВПО може бути зареєстрована в одній громаді, тимчасово жити в іншій, працювати дистанційно на третю або планувати повернення додому. Дослідники, які використовували анонімізовані GPS-дані мобільних пристроїв для оцінки внутрішнього переміщення в Україні, показують, що цифрові сліди можуть допомагати швидше бачити географію переміщень, хоча такі дані насправді потребують обережного

використання і поєднання з традиційними джерелами, щоб не викликати підозр та недовіри в населення [34].

Тому житлова проблема є однією з найбільш чутливих для соціальнополітичної стабільності. За оцінками, оприлюдненими у 2026 році, близько 14% житлового фонду України було пошкоджено або зруйновано, а найбільші втрати припадають саме на житло, транспорт та енергетику [25]. Для внутрішньо переміщених осіб це означає, що повернення додому часто неможливе не через небажання, а через відсутність вцілілого житла, небезпеку або зруйновану інфраструктуру. Тому підтримка оренди, соціальне житло, компенсації та відбудова громад мають розглядатися як частина безпекової політики, а не лише як соціальна допомога.

Працевлаштування даної групи людей також має свої особливості. Частина переселенців втратила роботу через окупацію або руйнування підприємств. Інші мають професії, які можуть бути локальними і не надто затребуваними у новому регіоні. Наприклад, шахтар, працівник великого промислового підприємства або фермер із зони бойових дій не завжди може швидко знайти відповідну роботу в іншій області, далеко від дому.

Соціально-політична стабільність у громадах залежить від того, чи відчувають місцеві мешканці та ВПО справедливість. Якщо допомога надається непрозоро, виникають конфлікти і взаємні непорозуміння. Місцеві жителі можуть вважати, що переселенці отримують більше підтримки, а ті у свою чергу - що їх не приймають і не розуміють.

Проте варто розуміти, що у політичному вимірі та й на загальному рівні ВПО є громадянами, які мають право на участь у місцевому житті так само як й всі інші. Однак на практиці їхня участь часто обмежена через тимчасовість проживання, брак інформації, недовіру або бюрократичні труднощі. Якщо люди роками живуть у громаді, але не відчувають себе її частиною, є шанс зниження соціальної згуртованості.

Особливої уваги потребують внутрішньо переміщені діти. Вони пережили переїзд, втрату друзів, іноді окупацію або обстріли. Школа для них є не тільки

місцем навчання, а й простором адаптації. Якщо вчителі та громада працюють з такими дітьми уважно, це допомагає відновлювати довіру та надати їм відчуття, що вони все ще вдома. Якщо ж дитина стикається з байдужістю або стигматизацією, травма лише посилюється.

Безпековий вимір ВПО включає ризики дезінформації. Російська пропаганда намагається використовувати тему переселенців для розпалювання конфліктів між регіонами, мовними групами або соціальними категоріями. Відповідь держави має бути не у замовчуванні проблем, а у чесному обговоренні та практичному вирішенні.

Таблиця 2.5 - Основні проблеми інтеграції ВПО у приймаючих громадах

Проблема	Прояв	Можливе рішення
Житло	нестача доступної оренди, пошкоджене майно	соціальне житло, компенсації, партнерство з донорами
Робота	невідповідність професій місцевому ринку	перекваліфікація, гранти, підтримка релокованого бізнесу
Освіта	адаптація дітей, нестача місць	психологічна підтримка, додаткові освітні програми
Соціальна довіра	конкуренція за ресурси, стереотипи	прозорі правила допомоги і комунікація громади

Таблиця 2.6 - Типи приймаючих громад і можливі управлінські відповіді

Тип громади	Основне навантаження	До може зменшити ризики
Велике місто	оренда житла, черги в школах і лікарнях,	розвиток соціального житла, транспорт,
	конкуренція на ринку праці	електронні сервіси
Середнє місто	нестача робочих місць і бюджетних ресурсів	підтримка малого бізнесу, програми перекваліфікації
Сільська громада	обмежений доступ до медицини, транспорту та освіти	мобільні послуги, підтримка шкіл, розвиток локальної зайнятості

Прифронтowa громада	безпека, евакуація, руйнування інфраструктури	кризове планування, укриття, швидке відновлення послуг
Громада з великою часткою ВПО	ризик соціальної напруги і перевантаження сервісів	прозора комунікація і програми для всіх мешканців

Внутрішнє переміщення пов'язане і з інформаційною безпекою. У соціальних мережах часто поширюються чутки про «надмірні виплати» або «особливі привілеї» переселенців. Такі повідомлення можуть не мати реальної основи, але вони працюють на емоціях і підсилюють розкол. Уряд мав би пояснювати правила допомоги більш близьким способом, регулярно оновлювати інформацію і залучати місцевих лідерів думок. Не говорити про наявні проблеми лише залишає простір для маніпуляцій.

Особливу увагу потрібно приділяти тим ВПО, які не планують повертатися. Частина цієї людей втратила житло, особисту справу яка приносила прибуток або родичів, частина походить із територій, де повернення буде неможливим ще довго. Якщо державна політика буде будуватися тільки навколо ідеї майбутнього повернення, вона не побачить тих, хто вже інтегрується на новому місці. Саме тому потрібні дві паралельні логіки: підтримка права на повернення та підтримка права на новий початок у приймаючій громаді.

Політична участь ВПО також має безпекове значення. Якщо люди роками живуть у громаді, але не мають реального впливу на її розвиток, вони можуть залишатися пасивними отримувачами послуг. Натомість участь у громадських слуханнях, консультаціях, волонтерських ініціативах, шкільних батьківських комітетах або місцевих проектах допомагає формувати відчуття належності. Для демократичної держави це важливо, бо соціальна згуртованість не виникає автоматично.

Соціальна напруга часто виникає не через сам факт присутності ВПО, а через відчуття несправедливості. Місцеві мешканці можуть не розуміти, чому певні програми спрямовані саме на переселенців, якщо вони самі також мають низькі

доходи або житлові проблеми. ВПО, навпаки, можуть відчувати, що їх сприймають як тимчасових або «чужих». Тому ефективні програми мають бути корисними для всієї громади: ремонт школи, облаштування укриття, розвиток медицини, створення робочих місць. Тоді допомога ВПО не сприймається як конкуренція, а як інвестиція у місцеву стійкість.

Для західних областей України внутрішнє переміщення стало не лише гуманітарним викликом, а й управлінським тестом. Громади, які до війни більше думали про трудову еміграцію і скорочення населення, раптово отримали тисячі нових мешканців. Це змінило орендний ринок, навантажило освітню мережу, соціальні служби, центри зайнятості та медичні заклади. Частина громад змогла швидко налагодити співпрацю з донорами і громадськими організаціями, але інші залишилися залежними від короткострокової гуманітарної допомоги.

Внутрішньо переміщені особи впливають на національну безпеку не лише через потребу в допомозі. Вони змінюють регіональні баланси. У громадах, куди переїхали переселенці, зростає попит на послуги, але водночас з'являються нові працівники, підприємці, учні, волонтери. Якщо громада здатна включити цих людей у місцеве життя, переміщення може стати джерелом оновлення. Якщо ж інтеграція провалюється, зростає ризик недовіри, соціальної втоми і конфліктів за ресурси.

2.3. «Відтік мізків» та втрата людського капіталу як загрози економічній безпеці України

Проблема людського капіталу не обмежується кількістю дипломованих спеціалістів. Важливо також, чи зберігає людина професійну практику, чи має можливість підвищувати кваліфікацію, чи бачить перспективу в Україні. Якщо фахівець кілька років працює не за спеціальністю, частина навичок втрачається. Тому повернення кадрів потребує не тільки вакансій, а й програм професійного відновлення.

Для держави особливо чутливими є професії, пов'язані з критичною інфраструктурою. Енергетики, інженери, будівельники, медики, фахівці з кібербезпеки, реабілітологи, психологи і соціальні працівники потрібні не колись у майбутньому, а вже зараз. Якщо ці кадри залишають країну або не можуть повернутися до роботи через житло і безпеку, це безпосередньо впливає на стійкість держави.

Окреме місце займає підприємницький капітал. Люди, які мали малий або середній бізнес, часто втратили приміщення, клієнтів, обладнання або ринок збуту. Частина з них почала нову справу за кордоном. Для України важливо не втратити цей досвід, бо саме малий бізнес створює робочі місця у громадах і допомагає швидше відновлювати місцеву економіку.

Втрата молоді має довгий ефект. Коли студент після навчання за кордоном залишається працювати там, Україна втрачає не лише одного спеціаліста, а й потенційного підприємця, науковця, платника податків, батька або матір майбутніх дітей. Тому програми для молоді мають бути особливо практичними: стажування, перше робоче місце, доступне житло, гранти, менторство і прозорі конкурси.

Отже, боротьба з відтоком людського капіталу не може зводитися до обмежень. Україна має створити причини повертатися і залишатися: безпеку, гідну працю, професійний розвиток, зрозумілі правила для бізнесу, якісні послуги і відчуття, що досвід людини потрібний державі.

Людський капітал є одним із головних ресурсів держави. У нього входять освіта, професійні навички, здоров'я, досвід, соціальні зв'язки, підприємницька активність і здатність людей створювати нову вартість. Для України під час війни це особливо важливо, бо відбудова залежатиме не тільки від грошей міжнародних партнерів, а й від того, чи буде кому працювати у промисловості, медицині, освіті, будівництві, енергетиці, управлінні та сфері безпеки.

Поняття «**відтік мізків**» означає виїзд освічених і кваліфікованих фахівців, який послаблює країну походження. До 2022 року Україна вже стикалася з цією проблемою через трудову міграцію, різницю в оплаті праці та слабкість інституцій.

Проте цей фактор не був настільки видимом і не надто здавався проблемою. Після початку повномасштабного вторгнення ризики значно зросли, тому що за кордон виїхали не тільки трудові мігранти, а й науковці, викладачі, IT-фахівці, медики, культурні діячі, студенти, підприємці та їхні родини.

Втрата людського капіталу не завжди здається остаточною еміграцією. Людина може формально планувати повернення, але поступово отримати стабільну роботу, соціальні гарантії, місце для дитини у школі чи нове коло спілкування. Зв'язок з домом втрачається і вона починає відчувати себе частиною іншого середовища і в іншому місці, а не в Україні. Через два-три роки повернення стає складнішим психологічно й економічно, а іноді навіть неможливим.

Економічна безпека пов'язана з кількістю працівників і якістю їхніх навичок. Повоєнна відбудова потребуватиме великої кількості фахівців. Як уже згадувалося раніше, за оцінкою Світового банку, потреби України у відновленні та реконструкції за підсумками 2025 року становлять майже 588 млрд дол. США [25]. Ця цифра показує масштаб завдання, але за нею стоїть просте питання: хто саме буде ремонтувати дороги, відновлювати енергетику, лікувати людей, навчати дітей і керувати проєктами.

Особливо болючим є відтік молоді. Студенти і випускники, які навчаються за кордоном, отримують доступ до європейських університетів і ринків праці. Це може бути позитивним, якщо після навчання вони повернуться з новими знаннями. Але якщо Україна не створить можливостей для роботи і самореалізації, ці люди залишаться в інших країнах що влаштовувати своє життя там.

IT-сектор є прикладом подвійного ефекту. Багато українських фахівців можуть працювати дистанційно, підтримувати українську економіку, платити податки і донатити на оборону навіть перебуваючи за кордоном. Водночас релокація компаній і працівників може поступово переносити центри ухвалення рішень, інвестиції та робочі місця в інші юрисдикції. Також часто в ЄС такі види діяльності можуть оцінюватися вищою заробітною платою, що є також ризиком втрати робочих місць.

Медична сфера має інші труднощі. Україна потребує лікарів, медсестер, реабілітологів, психологів, фахівців із протезування та ментального здоров'я. Війна збільшує попит на ці професії, а міграція частини кадрів зменшує пропозицію. Якщо медичні працівники закріпляться у системах охорони здоров'я інших країн, повернути їх буде складно.

Разом із тим «відтік мізків» можна частково перетворити на «циркуляцію знань». Українці за кордоном можуть брати участь у спільних проєктах, викладати онлайн, інвестувати у стартапи, консультувати громади, допомагати з міжнародними грантами. Для цього потрібні платформи співпраці, зрозумілі податкові правила, підтримка дистанційної роботи та визнання досвіду, здобутого за кордоном.

Таблиця 2.7 - Міграційний капітал українців за кордоном

Ресурс українців за кордоном	Як може бути використаний	Необхідна дія держави
Фінансові перекази	підтримка родин, місцевого споживання, малого бізнесу	прозорі фінансові сервіси та інвестиційні інструменти
Професійний досвід	нові стандарти роботи, управління, сервісу	програми визнання досвіду та професійного повернення
Освітні зв'язки	спільні курси, стажування, академічні контакти	платформи для університетів і студентів
Громадська адвокація	підтримка України у країнах перебування	координація з діаспорними організаціями
Підприємницькі контакти	експорт, інвестиції, партнерства громад	гранти, податкові стимули, супровід бізнесу

Слабким місцем залишається зв'язок між ринком праці й політикою повернення. Якщо держава пропонує людям повернутися, але не має зрозумілої інформації про вакансії, рівень зарплати, житло, школи і медицину, таке запрошення виглядає радше моральним, ніж практичним. Натомість варто будувати політику навколо конкретних професійних груп і регіонів: де потрібні

будівельники, де бракує медиків, де відкриваються індустріальні парки, де є житло для молодих спеціалістів.

Міжнародна організація з міграції у World Migration Report 2024 звертає увагу, що міграція може бути не тільки наслідком криз, а й способом домогосподарств розширити можливості розвитку, якщо вона відбувається у безпечних і правових формах [62]. Для України ця теза має пряму практичне значення. Завдання держави полягає не в тому, щоб повністю зупинити мобільність громадян, а в тому, щоб вона не перетворювалася на незворотну втрату населення і кваліфікацій.

У цьому контексті варто говорити про «міграційний капітал». Це не тільки гроші, які надходять у вигляді переказів, а й досвід, контакти, нові професійні стандарти, знання мов, навички роботи у європейських інституціях або бізнесі. Якщо держава зможе використати цей ресурс, міграція частково перетвориться з втрати на джерело модернізації. Але це не відбудеться автоматично: потрібні програми залучення діаспори, гранти для бізнесу, спільні освітні та професійні проекти.

Проблема людського капіталу проявляється не лише у висококваліфікованих професіях. Для відбудови потрібні будівельники, водії, електрики, зварювальники, механіки, працівники логістики, аграрного сектору, соціальної сфери. Частина цих людей сьогодні працює в економіках інших держав. Тому питання повернення кадрів не можна зводити тільки до науковців, IT-фахівців або лікарів. Потрібна ширша політика професійної мобілізації для відбудови.

Для України це має подвійний ефект. З одного боку, працевлаштовані українці за кордоном менше залежать від соціальної допомоги приймаючих країн, підтримують родини і можуть переказувати кошти в Україну. З іншого боку, стабільна робота за кордоном є одним із найсильніших факторів неповернення. Якщо людина має контракт, медичне страхування, житло і школу для дитини, рішення про повернення стає значно складнішим.

Проте варто розуміти, що війна змінила зміст трудової міграції. Якщо раніше значна частина людей виїжджала тимчасово і планувала повернення, то після 2022

року робота за кордоном часто поєдналася з вимушеним захистом сім'ї. Людина може виїхати не як класичний трудовий мігрант, але з часом почати працювати, сплачувати податки у країні перебування, будувати там соціальні зв'язки. Так виникає перехідна ситуація між біженством і економічною міграцією.

Трудова міграція українців не почалася з повномасштабної війни. Ще до 2022 року вона була сталою частиною економічної поведінки багатьох родин, особливо у західних областях. Заробітки за кордоном дозволяли утримувати сім'ї, будувати житло, оплачувати навчання дітей, підтримувати місцевий бізнес. Приватні перекази залишалися важливим джерелом валютних надходжень, а Національний банк України регулярно відстежував їх у статистиці зовнішнього сектору [31].

РОЗДІЛ 3 ВИКЛИКИ ДЛЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ТА НАПРЯМИ МІНІМІЗАЦІЇ РИЗИКІВ

3.1. Проблеми реінтеграції мігрантів та збереження національної ідентичності в умовах тривалого конфлікту

В даній ситуації реінтеграція починається ще до фактичного повернення. Якщо хтось за кордоном регулярно отримує зрозумілу інформацію від українських органів влади, має доступ до документів, знає про програми житла і праці, він значно спокійніше уявляє повернення. Якщо ж Україна присутня в її житті лише у вигляді новин про небезпеку, чи ймовіні загрози - рішення про повернення відкладається на невизначений термін.

Для збереження ідентичності велике значення має мова. Але мовна політика щодо українців за кордоном не повинна бути каральною або повчальною. Значно ефективніше працюють цікаві освітні продукти, дитячі книжки, українські гуртки, медіаконтент, літні табори і можливість спілкуватися з однолітками з України.

Ідентичність краще зберігається там, де вона пов'язана не лише з обов'язком, а й з позитивним досвідом.

Для ВПО реінтеграція часто означає прийняття нового місця проживання. Людина може сумувати за домом, але водночас будувати нове життя. Громада має допомогти їй не почуватися «тимчасовою» роками. Це можливо через участь у місцевих ініціативах, доступ до роботи, культурні події, підтримку дітей і зрозумілу комунікацію з місцевою владою.

Окремою проблемою стане повернення на деокуповані території. Там потрібні не лише адміністративні рішення, а й довга робота з довірою, документами, безпекою, розмінуванням, відновленням житла і шкіл. Люди, які пережили окупацію, можуть мати інший досвід і травму, тому реінтеграція має включати психологічну, правову і соціальну підтримку.

Тому, реінтеграцію варто інтерпретувати не просто як один захід і не один закон. Її варто розуміти як процес, у якому держава, громади, школи, роботодавці, громадські організації та самі громадяни поступово відновлюють зв'язки. Внаслідок такого аналізу чим менше формальності і чим більше реальної допомоги, тим вищими будуть шанси на успішне повернення.

Реінтеграція мігрантів - це не просто фізичне повернення людини на територію України, як воно може й здаватися. Вона в першу чергу означає відновлення зв'язку з громадою, ринком праці, освітньою системою, державними сервісами, культурним середовищем і відчуттям належності. Людина може повернутися додому, але залишитися без стабільного доходу, не мати житла або не відчувати безпеки. У такому випадку повернення буде нестійким, а повторний виїзд стане цілком імовірним.

Для українців за кордоном головною умовою повернення залишається безпека. Це стосується не тільки припинення бойових дій, а й мінної небезпеки, стану інфраструктури, доступу до медицини, роботи ППО, стабільності електропостачання. Тому політика повернення не може існувати окремо від

політики відбудови. Люди повертаються не в абстрактну державу, а в конкретне місто, селище, квартиру, школу, лікарню і робоче місце.

Другою умовою є житло. Для багатьох родин саме втрата або пошкодження житла стала причиною виїзду. Якщо будинок зруйнований, а компенсація повільна або недостатня, повернення відкладається. У цьому сенсі програми відновлення житла, іпотека, орендне житло, підтримка громад і прозорість компенсацій є безпековими інструментами, навіть якщо формально вони належать до соціально-економічної політики.

Третя умова - робота. Повернення має сенс, коли людина бачить можливість заробляти і забезпечувати сім'ю. Особливо це стосується тих, хто вже має роботу за кордоном. Україна не завжди зможе конкурувати зарплатою з Німеччиною чи Чехією, але може пропонувати інші переваги: близькість до родини, можливість брати участь у відбудові, підприємницькі програми, податкові стимули, швидше професійне зростання.

Збереження національної ідентичності є окремим викликом. За кордоном діти й молодь живуть у новому мовному середовищі, навчаються за іншими програмами, формують нові соціальні зв'язки. Це нормальний процес адаптації, але для України важливо підтримувати українську мову, історію, культуру і громадянську ідентичність.

Практичним інструментом можуть бути українські освітні програми за кордоном. Йдеться не тільки про дистанційні уроки, які часто перевантажують дітей, а про гнучкі формати: суботні школи, літні табори, українські культурні центри, онлайн-курси з історії та мови, спільні проекти українських і європейських шкіл.

Для дітей, які тривалий час перебувають за кордоном, українська ідентичність підтримується не лише через родину. Велику роль відіграє освіта, особливо українська мова, історія України, література, географія та правознавство. Якщо дитина кілька років навчається тільки у школі країни перебування, вона природно інтегрується в нове середовище. Це не є негативним саме по собі, але без

паралельного українського освітнього компонента зв'язок із державою походження може слабшати.

У плані заходів з реалізації Демографічної стратегії на 2024-2027 роки передбачено підготовку навчальних матеріалів для дітей, які здобувають освіту за кордоном, зокрема з української мови, літератури, історії України, географії України та правознавства [29]. Такий підхід потрібний не лише для майбутнього повернення. Він допомагає дітям не випадати з українського культурного і громадянського простору навіть тоді, коли їхня сім'я ще не може повернутися через безпекові або економічні причини.

Реінтеграція ВПО має схожі, але не тотожні проблеми. Люди, які перемістилися всередині України, можуть роками жити у новій громаді, але продовжувати сприймати себе як тимчасових. Частина хоче повернутися на деокуповані території, частина вже будує нове життя. Державна політика має визнавати обидва вибори.

Національна ідентичність у цих умовах має будуватися не на одноманітності, а на спільному політичному досвіді та відповідальності. Українське суспільство різне за регіонами, мовними практиками, досвідом війни і міграції. Але саме визнання цього різноманіття може зміцнити державу.

Повернення на деокуповані території буде найскладнішим напрямом реінтеграції. Там переплітаються питання безпеки, очищення територій від мін, відновлення документів, пошуку зниклих, майнових прав, психологічної травми і довіри до влади. Тому політика повернення не може бути однаковою для всіх регіонів. Прифронтові й деокуповані громади потребуватимуть окремих програм, а не лише загальних рішень центральної влади.

Реінтеграція також має емоційний вимір. Люди, які виїхали, іноді стикаються з осудом з боку тих, хто залишився в Україні. Ті, хто залишився, своєю чергою можуть відчувати несправедливість через різний досвід війни. Якщо ці емоції не проговорювати, вони стають ґрунтом для суспільного розділення. Державна комунікація має не порівнювати «хто більше постраждав», а підкреслювати спільну відповідальність і різні форми участі у підтримці країни.

Для молоді важливим є не лише навчання, а й перспектива самореалізації. Якщо студент здобуває освіту у Польщі, Чехії, Німеччині чи Франції, він буде оцінювати Україну через можливості першої роботи, стажування, кар'єрного зростання і житла. Патріотична мотивація має значення, але вона не замінює практичних умов. Тому програми повернення молоді повинні бути пов'язані з університетами, роботодавцями, місцевими громадами і грантовими можливостями.

Варто враховувати і перевантаження дітей. Багато українських школярів за кордоном навчаються одразу у двох системах: відвідують місцеву школу і паралельно виконують українську програму дистанційно. Така модель може підтримувати зв'язок з Україною, але вона часто виснажує дітей і батьків. Тому освітня політика має бути гнучкою: не дублювати все навчання повністю, а визначити ключові предмети, які зберігають мовну, історичну і громадянську тяглисть.

У Плані заходів з реалізації Демографічної стратегії на 2024-2027 роки передбачено підготовку навчальних матеріалів для дітей, які перебувають за кордоном, зокрема з української мови, літератури, історії, географії та правознавства [29]. Це добрий напрям, але самих матеріалів недостатньо. Потрібні вчителі, онлайн-платформи, гнучкий розклад, підтримка батьків і визнання результатів навчання після повернення.

Збереження ідентичності не можна зводити лише до викладання мови. Для дитини або підлітка важливим є цілий набір зв'язків: спілкування з однолітками з України, розуміння історії війни, відчуття належності до української політичної спільноти, можливість приїхати в Україну на канікули або долучитися до українських культурних заходів за кордоном. Якщо цього немає, українська мова може залишитися тільки домашньою практикою, яка поступово слабшає.

3.2. Удосконалення інституційного механізму державного управління

міграційними процесами

Координація між інституціями має починатися з чіткого розподілу відповідальності. Громадянин не повинен сам розбиратися, до якого органу звертатися з кожним питанням: документами, житлом, школою, роботою, компенсацією чи поверненням з-за кордону. Для нього має існувати зрозумілий маршрут, а органи влади повинні обмінюватися інформацією між собою.

Єдина база даних не означає надмірного контролю за людьми. Її мета - планування політики. Якщо держава не знає, скільки дітей може повернутися у певну область, вона не зможе підготувати школи. Якщо невідомо, скільки медиків і будівельників перебуває за кордоном, важко розробити програми повернення для критичних професій. Дані мають бути захищеними, але корисними для управління.

Одним із практичних інструментів може стати єдина цифрова платформа для українців за кордоном. Вона не повинна бути просто сайтом із загальними повідомленнями. Її завданням має бути допомога у конкретному рішенні: які документи потрібні для повернення, які є вакансії, де працюють програми житла, як записати дитину до школи, які громади потребують фахівців, яку допомогу можна отримати після приїзду.

Такий сервіс був би корисний і для держави. Через нього можна краще розуміти, скільки людей реально розглядає повернення, які професії вони мають, у які регіони хотіли б їхати, які бар'єри для них найважливіші. Однак збір даних має бути добровільним, прозорим і захищеним. Якщо люди сприйматимуть платформу як форму контролю, вона не працюватиме. У плані реалізації Демографічної стратегії вже передбачено цифрові інструменти для українців за кордоном, тому питання полягає не лише у створенні сервісу, а й у його наповненні реальними програмами підтримки [28].

Таблиця 3.1 - Міграційна політика як міжвідомча система

Напрямок	Ключові інституції	Практичне значення
----------	--------------------	--------------------

Документи правовий статус	і ДМС, МЗС, ЦНАПи	паспорти, довідки, посвідчення на повернення
Житло	профільні міністерства, громади, донори	інтеграція ВПО і повернення з-за кордону
Працевлаштування	Мінекономіки, центри зайнятості, роботодавці	зменшення кадрового дефіциту
Освіта дітей	МОН, громади, українські освітні центри за кордоном	збереження мови та громадянського зв'язку
Соціальна підтримка	Мінсоцполітики, місцева влада, громадські організації	допомога вразливим родинам
Зв'язок із діаспорою	МЗС, Український інститут, громадські ініціативи	адвокація, культурна дипломатія, інвестиції

Місцеві громади потребують не тільки коштів, а й методичної підтримки. Не кожна громада має фахівців з міграційної політики, соціальної інтеграції або роботи з міжнародними донорами. Тому держава може розробити типові інструменти: опитування потреб ВПО, плани інтеграції, шаблони комунікації, моделі соціального житла, програми зайнятості.

Важливо також залучати громадські організації. У багатьох випадках саме вони швидше реагують на потреби людей, допомагають з гуманітарною підтримкою, юридичними консультаціями, психологічною допомогою, інтеграційними заходами. Держава має не замінювати ці організації, а співпрацювати з ними і включати їх у планування політики.

Отже, інституційне удосконалення має бути практичним. Його результатом повинна стати не більша кількість звітів, а простіший доступ людей до допомоги, точніші дані для рішень, відповідальніша координація і сильніші громади.

Інституційна проблема міграційної політики в Україні полягає у тому, що відповідальність розподілена між багатьма органами влади. Державна міграційна служба працює з документами і статусами, Міністерство соціальної політики - з підтримкою вразливих груп, МЗС - з громадянами за кордоном, МОН - з освітою,

Мінекономіки - з ринком праці, місцеві громади - з житлом і послугами. Кожен орган важливий, але без координації політика стає фрагментарною.

Першим напрямом удосконалення має бути створення єдиного координаційного центру або міжвідомчого механізму з питань міграції, повернення і людського капіталу. Його завданням не повинно бути дублювання роботи міністерств. Навпаки, він має зводити дані, визначати пріоритети, контролювати виконання планів, погоджувати програми з міжнародними партнерами і регулярно звітувати перед суспільством.

Другим напрямом є якісна статистика. Україна потребує більш точних даних про кількість громадян за кордоном, їхній вік, освіту, професії, наміри щодо повернення, потреби дітей, стан житла, зв'язок з Україною. Зараз частина даних надходить від UNHCR, IOM, ЄС, національних служб статистики інших держав і українських органів влади.

Третій напрям - цифрова взаємодія з громадянами за кордоном. Україна має сильний досвід цифрових сервісів, зокрема через «Дію». Цей досвід можна використати для платформи повернення: інформація про житло, роботу, школи, компенсації, гранти, медичні послуги, можливість подати заявку або отримати консультацію.

Четвертий напрям - підтримка місцевих громад. Саме громади першими стикаються з проблемами ВПО, житла, шкіл, соціальних послуг і конфліктів. Якщо на місцевий рівень передають відповідальність без ресурсів, це лише посилює напругу. Тому державні програми мають враховувати реальну кількість ВПО, стан інфраструктури, податкову базу і можливості місцевих бюджетів.

П'ятий напрям - партнерство з міжнародними організаціями. UNHCR, IOM, World Bank, OECD, UNDP, UNICEF та інші організації мають дані, ресурси і досвід роботи з переміщенням населення [30]. Україна має використовувати цю допомогу стратегічно: не тільки для гуманітарної підтримки, а й для житла, освіти, працевлаштування, реабілітації та місцевого розвитку.

Шостий напрям - зв'язок з діаспорою та новими українськими спільнотами за кордоном. Після 2022 року сформувалася нова хвиля української присутності у Європі. Частина цих людей може повернутися, частина залишиться, але всі вони можуть бути ресурсом для України. Потрібні програми культурної дипломатії, підтримки українських шкіл, бізнес-мереж, професійних асоціацій, волонтерських платформ і місцевих українських організацій.

Інституційний механізм також має враховувати гендерний вимір. Значна частина вимушених мігрантів - жінки з дітьми. Їхнє повернення залежить від дитячих садків, шкіл, медицини, безпечного транспорту, роботи з гнучким графіком, підтримки одиноких матерів, можливості поєднувати роботу і догляд.

Таблиця 3.2 – Напрями удосконалення державної міграційної політики

Напрямок	Зміст	Очікуваний результат
Координація	міжвідомчий центр з питань міграції та людського капіталу	менше дублювання і швидші рішення
Дані	єдина аналітична система щодо ВПО і громадян за кордоном	точніше планування політики
Цифрові сервіси	платформа повернення та підтримки українців за кордоном	зменшення невизначеності для сімей
Громади	фінансова підтримка приймаючих громад	менше соціальної напруги
Діаспора	професійні та культурні мережі українців за кордоном	збереження зв'язку з Україною

Таблиця 3.3 - Рівні управління міграційними процесами

Рівень управління	Що має робити	Практичний інструмент
Центральна влада	формувати правила, фінансування і загальні програми	стратегія повернення, державні реєстри, міжвідомча координація

Обласний рівень	узгоджувати потреби громад і донорів	регіональні плани інтеграції ВПО та повернення
Громади	надавати послуги, житло, освіту, роботу на місці	центри супроводу ВПО і тих, хто повертається
Консульства	підтримувати зв'язок з українцями за кордоном	консультації, документи, інформація про повернення
Громадські організації	доповнювати державні сервіси і працювати з довірою	юридична, психологічна, освітня допомога

Європейський Пакт про міграцію та притулок також важливий для українського аналізу, бо він підкреслює потребу у поєднанні відповідальності, солідарності та контролю [61]. Україні варто брати з цього не механічне копіювання норм, а сам принцип: міграційна політика працює тоді, коли різні рівні влади мають зрозумілі обов'язки і не перекладають відповідальність один на одного.

Окремо варто подумати про роль консульських установ. Після 2022 року вони стали не лише установами для документів, а й важливим каналом зв'язку з громадянами. Через консульства, українські культурні центри, школи вихідного дня і громадські організації можна доносити інформацію про програми повернення, збирати потреби, підтримувати освітні та професійні мережі. Це набагато ефективніше, ніж чекати, що люди самі знайдуть усю інформацію на сайтах державних органів.

Цифрова платформа повернення може бути корисною лише тоді, коли за нею стоять реальні послуги. Якщо людина бачить тільки інформаційні повідомлення, довіра швидко зменшиться. Натомість платформа має показувати конкретні програми: доступне житло у певній громаді, вакансії за професією, можливість запису до школи, гранти на бізнес, консультації щодо документів. У такому випадку цифровий інструмент стане частиною політики, а не просто вітриною.

Такий підхід вимагає співпраці між МЗС, Державною міграційною службою, Мінсоцполітики, Мінекономіки, МОН, місцевими громадами і міжнародними

партнерами. На практиці це складно, бо кожна інституція має власні повноваження, бюджет і логіку роботи. Саме тому потрібні не лише стратегії, а й робочі протоколи: хто збирає інформацію, хто відповідає на запити, хто супроводжує родину після повернення, хто оцінює результат.

Для української держави доцільно створити міжвідомчий механізм, який не дублюватиме роботу міністерств, а зводитиме їхні рішення в одну практичну систему. Наприклад, якщо людина хоче повернутися з Чехії до Івано-Франківської області, вона повинна отримати не загальну відповідь «повертайтеся», а конкретний маршрут: документи, вакансії, школа для дитини, житло, медична допомога, можливість перекваліфікації.

У країнах ЄС можна побачити різні моделі роботи з українцями. Польща значною мірою спиралася на близькість мов і ринку праці, Чехія - на швидке включення до зайнятості, Німеччина - на соціальний захист і мовну підготовку. Жодна з цих моделей не є ідеальною. Однак для України вони показують, що політика має бути пристосована до конкретної групи людей і до можливостей інституцій.

Водночас європейський досвід показує і слабкі місця інтеграції. Навіть за наявності правового статусу люди стикаються з мовним бар'єром, нестачею житла, складністю визнання дипломів, браком місць у дитячих садках і різницею між професійною кваліфікацією та фактичною роботою. Це означає, що правовий доступ сам по собі не гарантує повної інтеграції. Для України цей висновок також важливий: повернення громадян вимагатиме не лише юридичних рішень, а й щоденної інфраструктури.

Європейський досвід інтеграції українців показує, що швидкий доступ до правового статусу був сильним рішенням. Тимчасовий захист дозволив уникнути перевантаження звичайної системи притулку і дав людям можливість легально жити, працювати, навчати дітей і користуватися базовими послугами [26]. Для України це корисний урок: у кризовій ситуації прості й зрозумілі процедури часто важливіші, ніж складні багаторівневі механізми.

3.3. Стратегічні напрями повернення українців та відновлення людського потенціалу в повоєнний період

Повернення українців не варто уявляти як одномоментний процес, який автоматично почнеться після завершення бойових дій. Досвід інших держав і сучасні дослідження щодо України показують, що рішення про повернення формується поступово. Безпека є першою умовою, але не єдиною. Для родини так само важливі житло, робота, школа для дітей, медицина, психологічна готовність і відчуття, що в Україні є майбутнє.

Доцільно розрізнити кілька форматів повернення. Перший - повне повернення, коли сім'я остаточно переїжджає в Україну. Другий - часткове повернення, коли один член родини повертається раніше, а інші залишаються за кордоном до стабілізації умов. Третій - циркулярна участь, коли людина ще живе за кордоном, але працює з українськими проектами, інвестує, консультує, навчає або підтримує громаду. Четвертий - відкладене повернення, коли людина зберігає намір, але чекає на безпеку, житло або завершення навчання дітей. OECD також наголошує, що повернення і реінтеграція українців будуть поступовими та нерівномірними, а ключовими умовами залишаються безпека, житло, зайнятість, доступ до послуг і збереження зв'язків з тими, хто не повернеться швидко [30].

Таблиця 3.4 - Сценарії повернення українців у повоєнний період

Сценарій	За яких умов можливий	Наслідки для національної безпеки
Швидке повернення	покращення безпеки, наявність житла і роботи	швидше відновлення трудового потенціалу
Відкладене повернення	діти навчаються за кордоном, житло в Україні не відновлене	повільніше демографічне відновлення
Часткове повернення родини	один член сім'ї повертається раніше	збереження зв'язку з Україною, але ризик сімейної розділеності
Циркулярна участь	людина живе за кордоном,	збереження інвестицій, знань і професійних контактів

	але працює з Україною	
Неповернення	стабільна інтеграція за кордоном і слабкі перспективи в Україні	довгострокова демографічна і кадрова втрата

Європейський досвід показує, що тривале перебування українців за кордоном не варто розглядати тільки як втрату. Частина держав ЄС уже поєднує тимчасовий захист із переходом до інших правових статусів, наприклад дозволів на роботу, навчання або довгострокове проживання. Для України це створює складну, але реалістичну ситуацію: не всі громадяни повернуться одночасно, однак багато хто може залишатися пов'язаним з Україною через роботу, освіту дітей, інвестиції, волонтерство або професійні мережі [27].

Тому державна політика має працювати у двох напрямках. Перший - підготовка умов для добровільного повернення тих, хто хоче і може повернутися. Другий - підтримання змістовного зв'язку з тими, хто ще залишається за кордоном або не планує швидкого повернення. У практичному вимірі це може означати онлайнсервіси, програми для дітей, консультації для бізнесу, гранти на спільні проекти, можливість дистанційної роботи з українськими установами та залучення діаспори до місцевого відновлення. Такий підхід не протиставляє тих, хто повернувся, і тих, хто залишився, а намагається зберегти людський потенціал України у різних формах [19].

Таблиця 3.5 - Європейський досвід і можливі висновки для України

Практика	Як це проявляється в ЄС	Що може використати Україна
Тимчасовий захист	право на проживання, роботу, освіту та соціальні послуги	підтримувати зв'язок із громадянами через консульства і цифрові сервіси
Перехід до інших статусів	робочі, студентські або довгострокові дозволи	планувати не тільки повернення, а й співпрацю з тими, хто залишиться

Добровільне повернення	інформаційні програми, консультації, підготовка до повернення	створити прозору систему першого року повернення
Залучення діаспори	культурні центри, громадська адвокація, волонтерство	використати професійні мережі українців для відбудови

Політика повернення повинна бути добровільною і реалістичною. Якщо держава тиснутиме на людей морально або адміністративно, це може мати зворотний ефект. Натомість краще працює підхід, коли людям показують конкретні можливості: де є робота, які програми житла діють, як записати дитину до школи, як отримати медичну допомогу, як відкрити бізнес.

Важливо передбачити різні моделі участі українців за кордоном. Не всі повернуться одразу, але багато хто може працювати дистанційно на українській компанії, інвестувати, передавати експертизу, підтримувати громади, навчати студентів, допомагати з міжнародними контактами. Тому стратегія має враховувати не тільки повернення фізичне, а й економічну та громадську участь.

Програми повернення мають бути особливо точними для сімей з дітьми. Якщо родина не розуміє, чи буде місце у школі, чи визнають навчання за кордоном, чи є безпечне укриття, вона навряд чи повернеться. Тому МОН, громади і школи мають бути важливими учасниками міграційної політики, а не лише освітньої.

Для фахівців критичних професій потрібні окремі пакети повернення. Наприклад, лікарю або інженеру може бути важлива не лише зарплата, а й житло, обладнання, можливість професійного розвитку, умови для сім'ї. Якщо такі пакети будуть прозорими, вони можуть стати реальним стимулом для повернення.

Отже, відновлення людського потенціалу має розглядатися як частина відбудови країни. Дороги, будинки й електростанції важливі, але без людей вони не створять стійкого майбутнього. Саме тому політика повернення, інтеграції ВПО та співпраці з діаспорою повинна бути одним із пріоритетів національної безпеки.

Повернення українців після війни не буде одномоментним. Воно, швидше за все, відбуватиметься хвилями і залежатиме від безпекової ситуації, регіону походження, складу сім'ї, роботи, житла і віку дітей. Тому стратегія повернення має бути гнучкою. Вона повинна передбачати різні сценарії: швидке повернення, часткове повернення сім'ї, маятникову міграцію, дистанційну зайнятість, інвестиційну участь, а також довготривале проживання за кордоном зі збереженням зв'язку з Україною.

Перший стратегічний напрям - безпечне середовище. Безпека включає оборону, розмінування, відновлення критичної інфраструктури, доступ до укриттів, стабільне електропостачання, роботу медицини і транспорту. Люди оцінюють безпеку не тільки за офіційними заявами, а за щоденним досвідом. Якщо школа працює, лікарня доступна, дорога відремонтована, а в громаді є робота, повернення стає більш реальним.

Другий напрям - житло. Необхідні прозорі програми компенсації за зруйноване майно, будівництво соціального та орендного житла, пільгове кредитування, підтримка громад, які приймають людей, і контроль за якістю відновлення. Житлова політика має бути пов'язана з ринком праці: житло доцільно створювати там, де є або плануються робочі місця, школи і транспорт.

Третій напрям - економічна мотивація. Повернення буде сильнішим, якщо люди бачитимуть можливість працювати або відкрити власну справу. Для цього потрібні гранти для малого бізнесу, податкові стимули для підприємців, програми перекваліфікації, підтримка ветеранів, жінок, молоді, людей з інвалідністю, а також спеціальні програми для фахівців критичних професій.

Четвертий напрям - освіта і діти. Багато сімей ухвалюють рішення про повернення через дітей. Якщо батьки бачать якісну школу, дитячий садок, безпечний простір, позашкільні заняття і психологічну підтримку, вони легше повертаються. Якщо освіта нестабільна, а дитина вже адаптувалася за кордоном, родина може залишитися там.

П'ятий напрям - визнання досвіду, здобутого за кордоном. Українці, які працювали або навчалися у ЄС, можуть привезти нові навички. Важливо, щоб Україна не ставилася до цього досвіду формально. Потрібні швидкі процедури визнання кваліфікацій, можливість зарахування навчальних результатів, програми для молодих спеціалістів і професійні мережі.

Практичним кроком могла б стати програма «першого року повернення», яка об'єднує консультацію, пошук житла, вакансії, оформлення документів, зарахування дітей до школи, психологічну підтримку і грантові можливості. Така програма не гарантує повернення всіх, але зменшує невизначеність, а саме невизначеність часто зупиняє родини від остаточного рішення.

Отже, стратегія повернення українців має бути частиною ширшої політики відновлення людського потенціалу. Її успіх залежатиме від поєднання безпеки, житла, роботи, освіти, сервісної держави, підтримки громад і поваги до вибору людей. Україна не зможе повернути всіх, але може створити умови, за яких повернення стане реальним і бажаним для значної частини громадян.

Таблиця 3.6 - Диференційовані інструменти політики повернення

Група громадян	Ключовий бар'єр	Першочерговий інструмент політики
Сім'ї з дітьми	школа, садок, медицина, безпека	освітній і соціальний супровід повернення
Молодь і студенти	кар'єрні перспективи та житло	стажування, перше робоче місце, молодіжні гранти
Фахівці критичних професій	умови праці, житло, професійне середовище	контракти, житлові програми, професійна реактивація
Підприємці	капітал, приміщення, ринок збуту	кредити, гранти, податкові стимули
Українці, які поки не повертаються	закріплення за кордоном	дистанційна участь у відбудові та діаспорні мережі

На рівні державної комунікації потрібно уникати тиску і моралізаторства. Набагато переконливішою буде мова можливостей: де є робота, які громади відновлюються, як працюють компенсації, які школи відкриті, які програми для бізнесу доступні. Якщо люди бачать конкретику, вони легше уявляють повернення. Якщо чують лише загальні заклики, рішення відкладається.

Окремим напрямом має бути залучення українців за кордоном до відбудови без обов'язкового негайного повернення. Людина може консультувати громаду, допомагати з грантовими заявками, просувати український бізнес, організовувати навчання, інвестувати у мале підприємство або підтримувати культурний проєкт. Такі форми участі не замінюють повернення, але дозволяють не втрачати ресурс тих, хто поки не готовий повернутися фізично.

У повоєнний період людський потенціал стане одним із ключових критеріїв успішності відновлення. Гроші партнерів і міжнародні проєкти не замінять людей, які працюватимуть у громадах, школах, лікарнях, на підприємствах і в органах влади. Тому міграційна політика має бути включена до ширшої стратегії відбудови, а не залишатися окремим соціальним напрямом.

Не менш важливою є політика щодо тих, хто повертається частково. Наприклад, один член родини може повернутися для роботи або відновлення житла, тоді як інші залишаються за кордоном до завершення навчального року. Такі проміжні формати не треба сприймати як неуспіх. Навпаки, вони можуть бути першим кроком до повного повернення, якщо держава допоможе пройти цей етап без зайвих бар'єрів.

Повернення має бути диференційованим за групами. Для сімей із дітьми головними будуть школа, садок, медицина і безпека. Для молоді - перше робоче місце, стажування, доступна оренда, зрозумілий кар'єрний шлях. Для фахівців критичних професій - визнання досвіду, конкурентна оплата праці, житло і професійне середовище. Для підприємців - доступ до кредитів, грантів, приміщень і ринків збуту. Універсальна програма для всіх не спрацює.

Потрібно також визнати, що частина українців не повернеться швидко або не повернеться взагалі. Це неприємний, але реалістичний висновок. Завдання держави в такому разі не зводиться до констатації втрати. Навіть громадяни, які залишаються за кордоном, можуть підтримувати Україну фінансово, професійно, політично, культурно. Для цього потрібні сталі канали взаємодії: діаспорні мережі, інвестиційні програми, спільні освітні проєкти, дистанційна робота, участь у відбудові громад.

Найбільшою помилкою було б очікувати, що громадяни повернуться лише через патріотичний обов'язок. Для багатьох людей Україна залишається домом, але рішення про повернення ухвалюється в межах дуже практичних обставин. Якщо дитина навчається у школі, батьки мають роботу, житло орендоване на рік, а в Україні невідомо, де жити і працювати, сім'я відкладатиме повернення навіть за сильного емоційного зв'язку з країною.

Стратегія повернення українців має бути побудована не навколо одного моменту «після війни», а навколо кількох етапів. Перший етап - підтримка зв'язку з людьми, які ще перебувають за кордоном. Другий - підготовка умов для повернення: житло, робота, школи, медицина, безпека. Третій - супровід у перші місяці після повернення. Четвертий - довгострокова інтеграція в громаду і ринок праці.

ВИСНОВКИ

У дипломній роботі досліджено вплив міграційних процесів на національну безпеку України. Проведений аналіз показав, що міграція в українських умовах не може розглядатися лише як соціальна або демографічна проблема. Вона безпосередньо пов'язана з обороноздатністю, економічним відновленням, соціальною згуртованістю, гуманітарною політикою та міжнародним становищем держави.

По-перше, визначено, що міграційні процеси мають різні форми: внутрішню і зовнішню, добровільну і вимушену, короткострокову і довготривалу, трудову, освітню, сімейну, гуманітарну. Для України особливо важливими є вимушена зовнішня міграція, внутрішнє переміщення населення та відтік кваліфікованих кадрів.

По-друге, встановлено, що міграційна політика є складовою національної безпеки. Її значення проявляється у демографічній, економічній, соціальній, гуманітарній та інформаційній сферах. Масовий виїзд населення може створювати ризики, але українці за кордоном одночасно є важливим ресурсом для міжнародної підтримки, волонтерства, інвестицій і майбутнього відновлення.

По-третє, проаналізовано нормативно-правову базу України. Вона включає закони про національну безпеку, ВПО, зовнішню трудову міграцію, правовий статус іноземців, а також стратегії міграційної, внутрішньо переміщеної та демографічної політики. Разом із тим законодавство потребує оновлення відповідно до досвіду 2022-2026 років.

По-четверте, з'ясовано, що зовнішня вимушена міграція має довгострокові демографічні наслідки. Особливо важливими є виїзд дітей, молоді та жінок працездатного віку. Продовження тимчасового захисту в ЄС до 2027 року

забезпечує українцям правову стабільність, але водночас збільшує ризик тривалої інтеграції у приймаючі країни.

По-п'яте, встановлено, що ВПО впливають на соціально-політичну стабільність громад. Вони потребують житла, роботи, освіти, медицини і психологічної підтримки, але також можуть бути ресурсом місцевого розвитку. Успішна інтеграція ВПО зменшує соціальну напругу, підтримує економіку і зміцнює довіру до держави.

По-шосте, доведено, що відтік людського капіталу є однією з головних загроз економічній безпеці України. Відновлення країни потребуватиме фахівців у будівництві, енергетиці, медицині, освіті, управлінні, реабілітації та інших сферах. Якщо значна частина кваліфікованих людей залишиться за кордоном, відбудова буде складнішою і дорожчою.

Загальний висновок полягає в тому, що міграційні процеси є одночасно викликом і ресурсом для національної безпеки України. Вони можуть посилювати демографічні та економічні ризики, але за умови правильної політики можуть стати джерелом досвіду, міжнародних зв'язків, інвестицій і суспільної стійкості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 21.05.2026).
2. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2469-19> (дата звернення: 21.05.2026).
3. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1706-18> (дата звернення: 21.05.2026).
4. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 08.07.2011 № 3671-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3671-17> (дата звернення: 21.05.2026).
5. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22.09.2011 № 3773-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3773-17> (дата звернення: 21.05.2026).
6. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 № 2235-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2235-14> (дата звернення: 21.05.2026).
7. Про зовнішню трудову міграцію : Закон України від 05.11.2015 № 761-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/761-19> (дата звернення: 21.05.2026).
8. Про імміграцію : Закон України від 07.06.2001 № 2491-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2491-14> (дата звернення: 21.05.2026).

9. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/389-19> (дата звернення: 21.05.2026).

10. Про Стратегію національної безпеки України : Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/392/2020> (дата звернення: 21.05.2026).

11. Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 № 482-р // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/482-2017-%D1%80> (дата звернення: 21.05.2026).

12. Про схвалення Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.04.2023 № 312-р // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/312-2023-%D1%80> (дата звернення: 21.05.2026).

13. Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.09.2024 № 922-р // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/922-2024-%D1%80> (дата звернення: 21.05.2026).

14. Про облік внутрішньо переміщених осіб : постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 № 509 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/509-2014-%D0%BF> (дата звернення: 21.05.2026).

15. Державна міграційна служба України. Офіційний вебсайт. URL: <https://dmsu.gov.ua/> (дата звернення: 21.05.2026).

16. Державна служба статистики України. Демографічна та соціальна статистика. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 21.05.2026).

17. UNHCR. Ukraine Refugee Situation: Operational Data Portal. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (accessed: 21.05.2026).
18. UNHCR. Lives on Hold: Intentions and Perspectives of Refugees, Refugee Returnees and IDPs from Ukraine. Summary Findings. 2024. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/112600> (accessed: 21.05.2026).
19. UNHCR. Labor market integration of Ukrainian refugees in Europe: Employment gaps, skill mismatches and economic gains. 2026. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/120820> (accessed: 21.05.2026).
20. UNHCR. Transitioning from temporary protection: Projected stay, legal pathways, and policy options for refugees from Ukraine. 2026. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/122291> (accessed: 21.05.2026).
21. UNHCR. Policy Brief No. 2: Forecasting refugee return to Ukraine amid ongoing war and uncertainty. 2026. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/120890> (accessed: 21.05.2026).
22. International Organization for Migration. Displacement Tracking Matrix: Ukraine. URL: <https://dtm.iom.int/ukraine> (accessed: 21.05.2026).
23. International Organization for Migration. Ukraine Internal Displacement Report: General Population Survey. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine> (accessed: 21.05.2026).
24. World Bank. Updated Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Assessment Released. 25 February 2025. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/pressrelease/2025/02/25/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessmentreleased> (accessed: 21.05.2026).
25. Reuters. Ukraine reconstruction estimate jumps 12% to \$588 billion, World Bank says. 23 February 2026. URL: <https://www.reuters.com/business/ukrainereconstruction-estimate-jumps-12-588-billion-world-bank-says-2026-02-23/> (accessed: 21.05.2026).
26. European Commission. Temporary protection for people fleeing Russia's war of aggression against Ukraine. URL: <https://home->

affairs.ec.europa.eu/policies/migrationand-asylum/common-european-asylum-system/temporary-protection_en (accessed: 21.05.2026).

27. Council of the European Union. EU member states agree to extend temporary protection for refugees from Ukraine. 13 June 2025. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/06/13/eu-member-states-agree-to-extend-temporary-protection-for-refugees-from-ukraine/> (accessed: 21.05.2026).

28. Eurostat. Temporary protection for persons fleeing Ukraine - monthly statistics. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=Temporary_protection_for_persons_fleeing_Ukraine__monthly_statistics (accessed: 21.05.2026).

29. Про затвердження плану заходів з реалізації у 2024-2027 роках Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.11.2024 № 1091-р // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1091-2024%D1%80> (дата звернення: 21.05.2026).

30. OECD. Ukraine's Strategic Response to the Displacement Crisis: Return, Reintegrate, Reconnect. Paris: OECD Publishing, 2026. DOI: <https://doi.org/10.1787/9b773da4-en> (accessed: 21.05.2026).

31. Національний банк України. Статистика зовнішнього сектору та приватних переказів. URL: <https://bank.gov.ua/> (дата звернення: 21.05.2026).

32. UNICEF Ukraine. Humanitarian Situation Reports and education response. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/en> (accessed: 21.05.2026).

33. UNDP Ukraine. Human development and resilience in Ukraine. URL: <https://www.undp.org/ukraine> (accessed: 21.05.2026).

34. Iradukunda R., Rowe F., Pietrostefani E. Producing population-level estimates of internal displacement in Ukraine using GPS mobile phone data. arXiv:2504.00003. 2025. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2504.00003> (accessed: 21.05.2026).

35. Національний інститут стратегічних досліджень. Міграційна політика України в умовах війни: аналітичні матеріали. URL: <https://niss.gov.ua/> (дата звернення: 21.05.2026).
36. Центр Разумкова. Соціальна стійкість України в умовах війни: аналітичні матеріали. URL: <https://razumkov.org.ua/> (дата звернення: 21.05.2026).
37. Ravenstein E. G. The Laws of Migration. *Journal of the Statistical Society of London*. 1885. Vol. 48. No. 2. P. 167-235.
38. Lee E. S. A Theory of Migration. *Demography*. 1966. Vol. 3. No. 1. P. 47-57.
39. Massey D. S., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor J. E. Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*. 1993. Vol. 19. No. 3. P. 431-466.
40. Castles S., de Haas H., Miller M. J. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. 5th ed. London: Palgrave Macmillan, 2014. 420 p.
41. de Haas H. A Theory of Migration: The Aspirations-Capabilities Framework. *Comparative Migration Studies*. 2021. Vol. 9. Article 8.
42. Buzan B. *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*. 2nd ed. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1991. 393 p.
43. Buzan B., Waeber O., de Wilde J. *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1998. 239 p.
44. Weiner M. Security, Stability, and International Migration. *International Security*. 1992. Vol. 17. No. 3. P. 91-126.
45. Adamson F. B. Crossing Borders: International Migration and National Security. *International Security*. 2006. Vol. 31. No. 1. P. 165-199.
46. Huysmans J. *The Politics of Insecurity: Fear, Migration and Asylum in the EU*. London: Routledge, 2006. 208 p.
47. Bourbeau P. *The Securitization of Migration: A Study of Movement and Order*. London: Routledge, 2011. 178 p.
48. Balzacq T. *Securitization Theory: How Security Problems Emerge and Dissolve*. London: Routledge, 2011. 272 p.

49. Betts A. *Forced Migration and Global Politics*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2009. 224 p.
50. Guild E. *Security and Migration in the 21st Century*. Cambridge: Polity Press, 2009. 205 p.
51. Becker G. S. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. 3rd ed. Chicago: University of Chicago Press, 1993. 412 p.
52. Coleman J. S. Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*. 1988. Vol. 94. P. 95-120.
53. Putnam R. D. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster, 2000. 544 p.
54. Sen A. *Development as Freedom*. New York: Knopf, 1999. 366 p.
55. Горбулін В. П. Світова гібридна війна: український фронт : монографія. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
56. Резнікова О. О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища : монографія. Київ: НІСД, 2022. 456 с.
57. Малиновська О. А. Міграційна політика України: стан і перспективи розвитку. Київ: НІСД, 2018. 472 с.
58. Гайдучький А. П. Міграційний капітал в Україні: прихована реальність. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. 232 с.
59. Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: Наукова думка, 2020. 255 с.
60. Лібанова Е. М. Демографічні зрушення в контексті соціального розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 1. С. 9-23.
61. European Commission. *Pact on Migration and Asylum*. URL: https://homeaffairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/pact-migration-and-asylum_en (accessed: 21.05.2026).
62. International Organization for Migration. *World Migration Report 2024*. Geneva: IOM, 2024. URL: <https://worldmigrationreport.iom.int/> (accessed: 21.05.2026).

ДОДАТКИ

Додаток 1

Схема впливу міграційних процесів на національну безпеку України

Таблиця 1.1 - Узагальнена схема впливу

Міграційний процес	Безпековий ризик	Державна відповідь
Зовнішня вимушена міграція	демографічні втрати, інтеграція дітей за кордоном	політика повернення, освітній і культурний зв'язок
Внутрішнє переміщення	навантаження на громади, житлова проблема	інтеграція ВПО, підтримка громад, соціальне житло
Відтік кваліфікованих кадрів	дефіцит фахівців для відбудови	програми повернення, визнання досвіду, гранти
Діаспора та нові громади за кордоном	емоційне віддалення від держави	культурна дипломатія, бізнес-мережі, консульські сервіси

Додаток 2

Орієнтовні індикатори оцінки міграційних ризиків

1. Кількість громадян України, які перебувають за кордоном під тимчасовим захистом.
2. Частка дітей і молоді серед вимушених мігрантів.
3. Кількість і структура внутрішньо переміщених осіб.
4. Частка ВПО, які мають стабільне житло і роботу.
5. Рівень намірів щодо повернення серед українців за кордоном.
6. Кількість фахівців критичних професій, які виїхали або перемістилися.
7. Рівень участі ВПО у житті приймаючих громад.
8. Доступ дітей-мігрантів до української освіти і мови.
9. Обсяг приватних переказів та інвестицій українців за кордоном.
10. Рівень довіри до державних сервісів, пов'язаних із поверненням.

Додаток 3

Актуальні приклади 2025-2026 років, використані у роботі

1. Оцінка Світового банку 2026 року щодо потреб України у відновленні та реконструкції майже на 588 млрд дол. США показує, що людський капітал є критичною умовою відбудови [25].
2. Продовження тимчасового захисту українців у ЄС до березня 2027 року створює стабільність для громадян, але одночасно посилює потребу у політиці повернення [27].
3. Дослідження UNHCR 2026 року щодо інтеграції українських біженців на ринку праці Європи показує проблему невідповідності кваліфікації та зайнятості [19].
4. Демографічна стратегія України до 2040 року підкреслює потребу створення умов для повернення громадян і збереження людського потенціалу [13].

Додаток 4

Порівняння основних джерел статистики щодо української міграції

Таблиця 4.1 - Джерела даних про міграційні процеси

Джерело	Що показує	Обмеження
Eurostat	осіб під тимчасовим захистом у державах ЄС	не охоплює всіх українців за межами ЄС і залежить від процедур реєстрації
UNHCR	операційні дані щодо біженців, потреб і намірів повернення	оцінки можуть відрізнятися від національної адміністративної статистики
ІОМ / DTM	внутрішнє переміщення, повернення, потреби домогосподарств	результати залежать від методики опитування і доступу до територій
OECD	політичні сценарії повернення та реінтеграції	аналітична рамка, а не первинна державна статистика

Українські органи влади	облік ВПО, нормативні акти, програми підтримки	реєстрація не завжди збігається з фактичним місцем проживання
-------------------------	--	---

Додаток 5

Модель програми першого року повернення громадян України

Таблиця 5.1 - Етапи супроводу повернення

Етап	Що має отримати людина	Можливі відповідальні
До повернення	консультацію, інформацію про житло, роботу, школу, документи	МЗС, цифрова платформа, громади
Перший місяць	документи, тимчасове житло, соціальний супровід, медичний доступ	ДМС, ЦНАПи, соціальні служби
1-3 місяці	працевлаштування, школа або садок для дитини, консультації щодо компенсацій	центри зайнятості, МОН, місцева влада
3-6 місяців	перекваліфікацію, психологічну допомогу, гранти або підтримку бізнесу	Мінекономіки, донори, громадські організації
6-12 місяців	стабільне житло, участь у громаді, довгострокове планування	громади, держава, міжнародні партнери

Додаток 6

Індикатори оцінки міграційних ризиків для національної безпеки України

Таблиця 6.1 - Індикатори для моніторингу міграційних ризиків

Сфера	Індикатор	Що показує
Демографічна	частка дітей серед українців за кордоном	майбутній вплив на освіту, мову та народжуваність
Економічна	частка працездатних осіб, які тривало перебувають за кордоном	ризик дефіциту кадрів для відбудови

Соціальна	частка ВПО без стабільного житла	імовірність бідності, повторного переміщення і напруження у громадах
Гуманітарна	доступ дітей за кордоном до української освіти	збереження мовного і громадянського зв'язку
Інституційна	наявність цифрових сервісів повернення та реінтеграції	спроможність держави працювати з різними групами мігрантів
Безпекова	готовність громадян повернутися після покращення умов	потенціал відновлення населення і трудового ресурсу

Додаток 7

Порівняльна матриця можливих інструментів державної політики щодо українців за кордоном

Таблиця 7.1 - Інструменти підтримки зв'язку з громадянами України за кордоном

Інструмент	Цільова група	Очікуваний результат	Ризик без реалізації
Українські освітні матеріали за кордоном	діти та молодь	збереження мови, історичної пам'яті та громадянського зв'язку	поступове випадіння дітей з українського освітнього простору
Цифрова платформа повернення	громадяни, які розглядають повернення	швидший доступ до інформації про житло, роботу, документи	хаотична комунікація і недовіра до державних програм
Професійні мережі українців за кордоном	фахівці, науковці, підприємці	передача знань, інвестиції, консультації для громад	втрата контактів і повна інтеграція у ринки праці інших держав
Програми першого робочого місяця	молодь і випускники	мотивація повернення після навчання	закріплення молоді за кордоном

Підтримка родин з дітьми	жінки з дітьми, сім'ї біженців	реальні умови для повернення, а не лише заклики	відкладене або остаточне неповернення родин
Місцеві програми інтеграції ВПО	ВПО	соціальна згуртованість і включення у громаду	конфлікти за ресурси і відчуття тимчасовості

Додаток 8

Узагальнені практичні рекомендації щодо мінімізації міграційних ризиків

Таблиця 8.1 - Напрями практичної політики

Напрямок	Практичний зміст	Очікуваний ефект
Повернення громадян	не заклики, а пакети підтримки: житло, робота, школа, медичний доступ	зростання довіри до повернення
Інтеграція ВПО	житлові програми, підтримка зайнятості, участь у громадських ініціативах	зменшення соціальної напруги у громадах
Людський капітал	професійна реактивація, стажування, підтримка критичних професій	збереження кадрів для відбудови
Діти і молодь	українські освітні матеріали, літні школи, культурні програми	підтримка мови та ідентичності
Діаспора	професійні мережі, малі інвестиційні програми, культурна дипломатія	залучення українців за кордоном до відновлення
Дані та координація	захищені реєстри, регулярні опитування, обмін даними між інституціями	більш точне планування державної політики

Додаток 9

Матриця зв'язку міграційних процесів з ризиками для національної безпеки України

Таблиця 9.1 - Міграційні ризики та можливі індикатори реагування

Міграційний прояв	Потенційний ризик	Індикатор для моніторингу	Можлива відповідь
Тривале перебування дітей за кордоном	ослаблення освітнього й мовного зв'язку	частка дітей, які навчаються за українськими програмами	гнучкі онлайн-курси, літні школи, культурні центри
Дефіцит кадрів у критичних сферах	повільніше відновлення інфраструктури	кількість вакансій у медицині, будівництві, енергетиці	контракти повернення, житлові програми, перекваліфікація
Повторне переміщення ВПО	нестійкість громад і соціальних послуг	частота зміни місця проживання	довгострокове житло, підтримка оренди, локальна зайнятість
Стигматизація переселенців	соціальна напруга і недовіра	кількість скарг, конфліктів, негативних інформаційних хвиль	комунікаційні кампанії та програми для всієї громади
Закріплення українців у країнах ЄС	зменшення демографічного і трудового потенціалу	зміна правового статусу, наміри щодо повернення	Платформи зв'язку, програми повернення, діаспорні мережі

Додаток 10

Орієнтовна структура цифрової платформи повернення громадян України

Таблиця 10.1 - Основні модулі цифрової платформи

Модуль	Зміст	Користь для громадянина	Користь для держави
Документи	паспортні питання, довідки, консультації	менше бюрократичних бар'єрів	краще планування консульських послуг
Робота	вакансії за регіонами і професіями	розуміння кар'єрних можливостей	повернення кадрів у дефіцитні сфери

Житло	оренда, соціальне житло, компенсації	планування переїзду	оцінка потреб громад
Освіта	школи, садки, українські предмети для дітей за кордоном	легше повернення дітей у систему освіти	Прогнозування навантаження на школи
Підприємництво	гранти, кредити, приміщення, консультації	можливість відновити або започаткувати бізнес	створення робочих місць у громадах

Додаток 11

Порівняння короткострокових і довгострокових інструментів міграційної політики

Таблиця 11.1 - Інструменти політики за часовим горизонтом

Часовий горизонт	Завдання	Інструменти
0-6 місяців	стабілізація становища людини або родини	документи, тимчасове житло, соціальна допомога, медичний доступ
6-12 місяців	перехід від допомоги до самостійності	робота, школа, перекваліфікація, психологічна підтримка
1-3 роки	закріплення у громаді або підготовка до повернення	доступне житло, участь у місцевому житті, підтримка бізнесу
3-5 років	відновлення людського потенціалу	програми для молоді, критичних фахівців, діаспорні інвестиції
Понад 5 років	збереження зв'язку з тими, хто не повернувся	культурна дипломатія, професійні мережі, дистанційна участь у відбудові